

T. 390.707/10

ЮЛІЯН ОПІЛЬСЬКИЙ

„ІДУ НА ВАС“

LWOWSKIE STAROSTWO GRODEKIE

Exemplarz książki

Naki. 4000

dnia 29 / XI / 1929

ВИДАВНИЦТВО „ДЛЯ ШКОЛИ І ДОМУ“
Ч. 10.

ЮЛІАН ОПІЛЬСЬКИЙ

„ІДУ НА ВАС“

Історичне оповідання
з часів князя Святослава
(960—972 рр.)

II. ВИДАННЯ

У ЛЬВОВІ, 1928

НАКЛАД КНИГАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка.

7540.764/10

ТОГО САМОГО АВТОРА ВИЙШЛИ:

- Танечниця з Пібасту, нарис зі старо-египетського побуту.
Школяр із Мемфісу, нарис зі староегипетського побуту.
Поцілунок Іштари, нарис зі старо-вавилонського побуту.
Гарміоне, нарис із життя Чорноморя під кінець п'ятого віку до Хр.
Опирі, ч. I.: В царстві золотої свободи, повість із 17 в.
Сумерк, повість із 15-го в.
Боротьба тіней, нарис із 14 в.
Тінь велитня, оповідання з р. 1812.
Вовкулака, оповідання з 11-го в.

ГОТОВІ ДО ДРУКУ:

- Опирі ч. II.: Чорним шляхом і ч. III.: Івашко.
Хрести й ідоли, повість з X в.
Дух степу, оповідання з 17-го в.
Посів Перуна, повість із IV в. по Хр.
-

1928.8.0.6126

I.

Закуп. ¹⁾

Над бистротечним Дністром западав вечір. Кривавий блиск розливався по небі. Білі баранчики виглядали у червоному сявві, наче клуби диму пожежі. По філях жовтавої води видніли також червоні відблиски а чорна стіна праліса, що укривав правий беріг ріки, окружав темною рамою краввид. Беріг сей був високий і стрімкий. Скалиста стіна спадала від ліса аж у воду, та не давала проходу ні людині, ні звіреві. Лівий північний беріг опадав зате терасами до ріки; тут показувалися у безмежі лісів пліщини, поляни, борозди а ту і там у вечірній воздух підіймалися дими.

Напроти стрімкої, правобережньої стіни, стояло село. Що правда, не дуже було його видко. Кожда хата стояла про себе, осторонь від других, окружена будинками, садом, невеличким полем — усе те неначе вправлене у спільну оправу ліса. Ціле село мало вид якоїсь первісної оселі у дикому краї.

Над самою водою, оддалік від других прогалин стояла хатина, ще низша і менша за другі. До половини впущена в землю, та покрита острокінчастим дахом визирала вона зпоміж корчів ліщини немов якась шпичина або кошара для овець. Стіни не визші над чотири пяді, видніли лиш від переду та боків, з заду доходив дряницями критий дах аж до самої землі. На криші росли бивно трави та бурян, бо між дряницями чимало таки було глини та піску. На вершку був отвір, крізь який

добувався клубами дим. Крім сього нічо не свідчило про побут людей у сій хаті. Ані житниці²⁾, ані колесні, ні коша на стовпі не було, лиш на кілку біля дверей висів кінчастий, варязький³⁾ шолом.

У хаті горів посередині великий огонь та освічував, блимаючим полум'ям, темне, закопчене нутро. Пообтискані мохом стіни, світили пустою. На сволиці висів у богатій оправі довгий та широкий, гранатами висаджуваний меч, з ручкою у виді пташачої голови. В куті стояло декілька горшків, мішок борошна, та кілька колод дера.

На берлозі, з медвежої шкіри, з сідлом під головою лежав при огні німічний старець. На його жовтому лиці, на погаслих очах, та білому мов молоко волосі, поклала вже видко свою всемогучу руку смерть. Ось, ось і потасне сей маленький огоньок, що огріває ще старече серце. Відкриються вузкі, зів'ялі уста, а рука, що судорожно „копле гріб“ по покривалі, протягнеться без сил...

Напроти старого розклався біля огня, великий, чорний пес, та слідив блискучими очима за кожним рухом старця. Він неспокійно маяв хвостом, та скавулів раз у раз зтиха, оглядаючися на низенькі двері.

Аж ось зірвався, та побріхуючи весело, кинувся до дверей. Маленький скравок червоного неба, що просвічував крізь двері, затемнився, а по хвилі увійшов у хату високий, стрункий молодець, у скіряному кафтані та кинув перед огонь чвертку оленя.

— Здоров був батьку, що з вами? — поспитав, цілюючи холодну, жовту, та вихудлу руку старця. На устах батька показався, наче блідий проблиск зимового сонця, усміх.

— З Богами, сину, приходиш і бачу, що наділили ось тебе щастем на ловах, то і добре, бо тут за час твоїх ловів приходили вони, сі батьки з Вираю, — знавш? — єїдали біля мене при огні і казали: „Ходи до нас, у цар-

ство Сварога⁴), щоби засісти з нами на зеленій леваді, та пісню і напнтком поминати нашу земну славу⁵). А коли я просив, щоби дозволили хоч заплатити довги, цїну нашої свободи, казали батьки:

„Ні, Мстислав молодий та дужший за тебе, він стане славою племені нашого, а ти старий, лише завада йому. Ходи, ходи!“ — І тоді ослабло мое серце.

Мстислав сумно глянув на батька, та його вигляд не давав йому ніякої надії. Знав, що його потішати годі, та що старенькому пора, лиш серце кривавилося, що так покинений всіми, без долі та роду, без слуг та майна вмірає отчич і дідич⁶) залісецької волості.

Він мовчки погладив голову вірного Крука, а сей знов заскавулів жалібно, видко розуміючи, що тут батько пращається зі сином на віки.

Мстислав став заходитися біля вечері, поклав кусень принесеного мяса на вигорнене вугілля та добувши з торби пригорщу пташачих яєць, брався варити їх у горшку для батька. Та сей спинив сина.

— Остав, сину, вечерю! Уже мені не треба поживи для тіла. Коли мавш, то звари квасниць із медом, щоби було чим звогчити просохле горло. У мене є для тебе заповіт, який, може бути, виратує наш рід з недолі. Здається, що Вона уже тут...

— Вона?... що за вона? — поспитав Мстислав, оглядаючись.

— Смерть — Морана!⁷) гляди, як Крук їжить шерсть та скавулить. Він чує її...

Мороз перейшов по шкірі хлопця.

— Батьку! що ви?... Боги добрі, боги живі, духи світла та тепла, бороніть нас від тьми, та Смерти, проженіть Мару та Змору на гори — ліси!

Старий усміхнувся.

— Не бійся, сину! не до тебе вона прийшла, а мені вона в пору, я вітаю її радо, а й тобі здійме вона з пле-

чий тягар та поверне свободу, коли мене не стане...

— Тату, не кажіть так! я сердешну кров свою її віддавби...

— Е ні, гляди! Вона всміхається, видно правдою є твої слова. Вона зажде! Щож, маєш мід?

— Ах, правда! — зірвався хлопець. — Я маю мід, та ще який?

Побіг в кут, де лежали дрова та відвалив їх на бік. Зпід полотняної сорочки виступали випукло тугі, молоді мязи, а грубі колоди, мов тріски вилітали зпід дужих рук. Опісля відчинив спустні двері, що вели у невеличкий льох під хатою. Він вліз туди, а за хвилинку вернув з камяним дзбанком та отворив затичку. По кімнатці розплилися пахощі — аромат старого, ще прадідами сиченого меду. Мстислав налив його у деревляний кубок та подав батькові до уст.

Очі та черти старця оживилися під впливом напиту.

— Се від Калини? — спитав.

— Так! — відповів син, червоніючи. — Вона по тайки від батька передала сей збанок для вас.

— Пізнаю! — прошептав старий, — се наше родинне добро, се мід, що ситив наш прадід Яр-Тур. З того часу доховалося ще два збанки. Один мав стати на столі при твоєму весіллі, другий на моєму похороні. Та ось чоловік моторить, а Боги правлять життям мов човном по Руському морі. Одно заїде у Царгород, а друге пропаде на полудневих берегах. Оттак і тут. Перше прийдеться хоронити чим вінчати... Волхви Перуна⁸) у Києві благословили сей мід і видно ласка Богів є на ньому. Ось ми втратили майно, а таки при моєй смерті не бракло і призначеного меду.

Старий замовк, лише від часу до часу попивав мід із кубка, а син догризав напів звуглене м'ясо та заїдав його твердим оципком. Останки одержав Крук, та чо-

мусь то нерадо брався до їди раз у раз поглядаючи у кут. Міжтим старий Воеслав оживився, і допивши меду, сказав:

— Пішли, Ладо⁹⁾ Калині усе добро; цвітку радості — весілля на весь вік, а Ти, сину, заплати її за сю послидну осолоду старечого життя сторицею.

— Вонаж моя невіста! — сказав син — і я не забуду її сього доброго діла ніколи.

— Твоя невіста? — здивувався батько. — А старий Рогдай?

— Рогдай не знає про се, а то певно не захотівби віддати дочки за закупа. Та я виплачу довг, а тоді візму її!

— Закупа, закупа... — повторив Воеслав і задумався понуро, та відтак оживився нагло і навіть усміхся на хвилю його воскове лице.

— Слухай, сину! — сказав — і зятям собі добре мої слова. Рогдай не схоче тебе, а може бути навіть не пустить тебе у світ добувати добра. Він певно осадить тебе на якій новині господарювати, щоб ти там звікував весь вік. Але ти знай, що у Лади більша сила чим у Перуна, а принада Купальної ночі¹⁰⁾ сильніша чим удар грецьких катафрактів¹¹⁾. Тому і ти не трать відваги, а як що Калина не така вітрена, як звичайно жінки, та поборете обоє усе, а тоді більше буде людей у тебе на весіллі, чим у мене на похоронах. А тепер слухай далі, що скажу, бо говорю ось до тебе у останнє...

Тут старий попив знову меду з кубка, а син підложив дров на огонь. На дворі було уже темно, лише десь далеко по хатах перебрівувалися собаки. Попід розлогі кріслаті дерева ходила Дрімота та шумом листя у нічному леготі вела розговори з Дністровою филею. Усе уклалося до покріпного сну і лише голос сови — пугутьки, що раз у раз обзивався з дуплавого дуба, нага-

дував, що ось недалеко людина доживає своїх послідних годин.

— Нагадай собі, Мстиславе, коли то князь наш Святослав, найхоробрійший із хоробрих, три роки сьому збирався уперве іти у Болгарію. Тямиш се?

— О так! — відповів молодець, киваючи сумно головою. — Пішли тоді і ви, батьку й оба брати...

— Ми пішли у Херсон, відки човнами мали їхати просто на Царгород. Та ось між Херсонезцями найшовся хитрий, прехитрий Грек, на ймення Калокир і він то підмовив нашого князя іти у Болгарію, бо мовляв звідсіля лекше буде іти на Царгород сушею. Та мав Калокир засісти на царгородському престолі як тисяцький¹²⁾ нашого князя. Ще з часів князя Ігоря тяжко було нашим гостям торгувати з Греками, бо Ігоря Греки побили і позмінювали старі на Богів та хрест заприсяжені договори. Ось чому і князь та його дорадники-вояки послухали Калокира і зібрався великий похід. Усі дружинники князя, що ходили були на Хозар та Болгар над Волгою, чимало Варягів та синів земських бояр з лучниками, копійниками та топірниками зіхалися над Дніпром, а коли з Прип'яті та Десни прийшли човни, всі стали ладитись у похід. Разом із війском приїхало також чимало купців, що думали під покровом князя обновити грецьку торговлю на Руси. Між ними був і я, бо літа не дозволяли мені вже ставати до оружно́ї розправи. Віз я у човнах мід, віск та дорогі смушки, що твої брати Радослав і Младан привезли з походу на Вятичів. Усе те закупив від мене сам Калокир, видко бажав собі зеднати найзможнійшого боярина червоноруської землі. Я мав усе те перевести у Доростол, а він мав мені за мій крам запластити двісті гривен.

— Двісті гривен! — аж крикнув молодець, — таж се масток!

— Так! завдяки Велесові¹³⁾ та ласці його росло тоді

майно моє та дітей моїх з року на рік і тому узяв я від Рогдая трицять гривен у позику, щоби ще перед виправою купити для синів византійські¹⁴⁾ лати та шоломи від херсонських купців. Я надіявся бач, що повернувши, без труду віддам довг та ще чимало гроша привезу до мів. Похід удався нам на причуд гарно, хоча Болгари і знали, що Святослав іде на них війною. Він післав бач їм послів, щоби сказали від нього: „Іду на вас, щоби взяти городи і села ваші під мою княжу руку. Тому не пручайтесь, а виходіть, з поклоном та хлібом-сіллю. Наколиж захочете ставити опір, то знайте, що у мене є 30.000 війська і живого духу по вас не останеться від мене“. Ми побідили Болгар раз і другий, взяли Доростол і Переяславець, та якраз коли бажали іти далі на Царгород, покликало боярство нашого князя у Київ, бо мовляв Печеніги облягли його. Тоді князь, як се у нього буває, вхопив меч та ховстало, пішов до стайні і за хвилину гнав уже чвалом з готовими завсіди приборними комонниками на північ. Рядослав і Младан були з ним. Не пращаючись, ми розлучились та вже на віки. У битві з Печенігами лягла головами мало не вся дружина князя, але ворогів розбив князь на прах. Я відібрав міжтим гроші від Калокира, а він дав мені провідника, що мав мене провести коротшою дорогою з Дунаю на Дністер, щоби я не потребував вертати на Київ. Сей провідник був теж Грек, а називався Партеній і казав, що колись бував на дворі кесаря¹⁵⁾ у Царгороді протовестіарієм себто великим одівальником. Що се за уряд, не знаю, але знаю, що сей зрадник був рабом Калокира, бо бачив раз, як цілував його руку, а раз видів я на його лиці знаки начеби від удару. Свобідний чоловік не зніс би удару в лице, а відповівби мечем, хочаби і князеві. Тому я тоді не думав про се і аж пізніше нагадав собі сі знаки рабства, коли Партеній по дорозі напав на мене зі слугами, відібрав усі гроші та обдер самого до сорочки. Лише

з життям утік я та пішов о прошеному хлібі звичайним шляхом у Київ, де дізнався, що між жертвами бою були і оба мої сини. Важко плакав я тоді, так як радію тепер, коли подумаю, що вскорі побачу обох на зеленій леваді Дажбога...¹⁶⁾

Тут мова старого стала раз у раз рватися, а слова змішані з голосним, важким віддыхом, добувалися з трудом з його уст. Видко томило його говорення. Смерть чимраз сильніше здавлювала своєю ледяною рукою його старече серце і він спішився, щоби за кожду ціну докінчити свого заповіту.

— В Києві просив я князя о поміч, та князь лютий, що мати не пускала його у Переяславець, прийняв мене неласкаво і сказав: „Ти повинен був боротися. Як бись був згинув, то все було б байдуже, а наколиб був побідив, то не втеряв би майна. Колиж ти за старий, щоби боронитися, то повинен був мати розум, і не дати себе одурити якимсь грецьким куклам, або винайти і дати мені докази зради Калокира. Тоді я покарав би його, а так не могу“. Зі сим і пішов, бо князь був у праві. Ось так з дідича став я закупом. Ідиж тепер ти у Київ та удайся до самого Святослава. Розкажи йому усе, що сталося, а він подбає за тебе. Якжеж побачиш де небудь Калокира, приложи йому ніж до горла, а віддасть усе, що узяв, бо я присяг-би на святий огонь Перуна, що Партеній се його права рука. Ось се мій заповіт сину: Відібрати вкрадене майно Грекові та викупити волость і свободу родини у Рогдая. Тоді він певно нагадає собі давню дружбу зі мною та віддасть за богача дочку, якої не оглядати такому голякові, як ти тепер. Нехай боги зішлють на тебе усі свої ласки та добро... — тут спинився старий Воеслав і вхопився рукою за груди. По хвилі продовжав шепотом: — хай Лада украсить його найкращими цвітами, а лискавка Перуна... хай стане твоїм мечем...

Старий замовк. Піднесена рука опала на покривало,

він бажав ще щось казати, та відкинув голову у зад, а очі обернулися в стовп...

II.

Сусіди.

Найблизші дні були для молодого Мстислава дуже сумні, та при тому пам'ятні на все життя. Вони навчили його, як великим добром на світі є доброта серця та справедливість, він пізнав, що любов більшу має вагу у співжитті людей чим гріш, сила і власть.

Обмивши тіло батько власними руками та нарядивши його у найкращу одіж, станув молодець перед вельми важним питанням, чим оплатити видатки на похорони, плачки-жалібниці і костир на жальнику¹⁷), а головно на тризну, без якої ніякий похорон не міг відбутися. Треба було по прадідньому звичаю угостити гідно нарід, щоби було кому насипати могилу над мерцем та винайняти співця, який славив би подвиги помершого піснями. Мстислав перелічив усі припаси та останки давнього добробуту найбагатшого тиверського¹⁸) боярина і заломив руки.

— Чим же я тебе поховаю, батечку? — закликав у розпуці. — Ні гроша, ні худібки, ні друга. Хиба сам виставлю тобі костир, загащу його сльозами, власними руками покрию землю, а лісових звірів скличу, тризну правити над тобою

Та не було часу на бідкання, — а Мстислав не був з тих, що тратять у скруті голову. Замкнув хату, одівся у що найкраще плаття і пішов до сусідів, з яких деякі вели з гречниками¹⁹) торгівлю смушками та виправними скірами. У нього було чимало скір з зимових ловів і він рішився проміняти їх за потрібні річи та припаси. По матері остала була ще невеличка скриночка з чільцями, ковтками, запинками. Ні батько, ні він не віддали би

були її нікому, а берегли її як дорогу пам'ятку по помершій, тим паче, що старий Воеслав мав лише сю одну жінку²⁰). Аж на Мстиславовому весіллі думали вони роздати сі пам'ятки світилкам. Невелика була вартість сих срібних та мідяних прикрас і бурштинових кораліків, бо що цінніші взяла зі собою мати у могилу, але тепер мусів Мстислав добути і їх, щоби оплатити плачки-жалібниці, що мали заводити на похороні і черепаї горшки на попіл з тіла та страву при могилі.

Важко зітхаючи, ішов Мстислав через ліс. Він зміряв перш усього до хати старого гончаря Івора, званого Сміхуном, що сидів край села, недалеко від хатини Воеслава. Вузка лісна стежина вела туди поміж старезними високими та коренастими деревами. Сокира дроворуба ще не доторкнулася сих лісових велитів, бо старий Сміхун не позваляв нікому рубати ліса довкола свого посілля, а й сам не знати чому, привозив потрібні йому дрова здалека, кажучи:

— Я родився в лісі і жив у лісі, тому хочу й умірати у лісі, а не на якомусь лисому клаптикові, голому мов моя плішива маківка. Пощо мають люди бачити дві лисини. І одної доволі!

Викупаний у ранішній росі ліс блестів прегарною зеленю усїх відтінків та тисячними блесками жемчужових краплин води, а воздух аж хвилював від чудових пісеньок всілякої пташні. Звільна підіймалося сонце на сході та розганяло білі опари, що звичайно ставали вечерами над філями Дністра.

Аж ось минув молодець послідні дерева й опинився знову на поляні, такій як ся, що на ній стояла його власна хатина. Та тут не було молоднику ні корчів, ціла полянка мала вид чотирукутника, якого осередок займали грядки з огородовиною, а по чотирьох рогах стояли будинки. У північному розі, звернена передом до полудня стояла низька хата, біла мов сніг з розмальова-

ними у пестрі взірці вікнами та углами. У другому по-
вітка на господарські знаряди та припаси поживи, у тре-
тьому гончарська піч та стіс лупаних дров, а у четвер-
тому довга та широка шопа з готовими горшками, мис-
ками, збанятками та урнами²¹⁾ для небіщиків, звичай-
ними, простими і красшими, розкішнішими, розмальо-
ваними у різні краски й узорі. Тут була також робітня,
гончарський кружок, всілякі деревляні та кістяні па-
лочки, ложочки, гребінчики та черепки з красками,
кистки, шнурки та тим подібні прибори до мальовання
горшків та витискання взірців на вогкій глині, гла-
дження стін та виліплювання ух або покришок.

Усі ті чотири угли полянки лучила добре убита та
потовченим черепаєм вимощена стежка і нізачо в світі
старий Сміхун не ступив би ногою на грядку, щоби собі
скоротити дорогу. Тому казали люди, що Сміхун іде до
Київа на Царгород, а коли іде в хату, що по лівій сто-
роні, то звертається вправо.

Коли молодець увійшов у частокіл, який окружав
усе обійстя Івора, старий стояв при дверях своєї хатини
та піднявши руки горі, молився до святого Хорса²²⁾ на
небі, благаючи його про ласку для усеї землі, для людей
звірів та ростин, о добрий кінець всіх початків та о мирну
кінчину мирного життя. З пошанівком спинився моло-
дець та зняв з голови плетену з лика круглу, сукном по-
криту шапку, а нагадавши собі дорогого покійника, гля-
дів зі зворушенням на довгу сиву бороду, впале лице та
глибоко осаджені очі під густими навислими бровами.

Коли старець покінчив молитву, взяв із приспи під
хатою глиняну миску зі зерном та свиснув тричі. На сей
знак цілою хмарою злетіли з криші хатини і з поблизь-
ких дерев різнобарві голуби та кинулися на їду, яку си-
пала їм щедра рука Івора. Деякі сідали старому на
плечі та рамена, та отиралися о нього, наче котята, другі

смійливі садовилися на голову та сих зганяв або здіймав старець рукою і приговорював.

— Ото дурні з вас, небувалі! шкода, що у такого штудерного чоловіка служите... таж на сій голяці і волосок вирости не хоче не то пшениця; хиба, що ти її помалювати хочеш, та бач, братіку, і се на ніщо не здалося.

Та втім увидів Мстислава і старече лице розяснила иншого рода веселість. Він скорою ходою підійшов до нього, а коли молодець схилився до його руки, поцілував його в голову.

— Хе, хе, з Богом сину приходиш, зі святим Дажбогом-сонцем... хе! хе! відвідати старого, що? го, го! я знаю тут усіх, бо усі приходите до мене — мусите прийти. Хе! хе! чи їсти зварити, чи в дорогу їхати, чи мід ситити, чи мерця сховати, усе до старого — хе! хе! правда, що?

— Я бо батьку, до вас...

— Мовчи, чи я питаю тебе, за чим прийшов, я все знаю, коли хто і за чим до мене приходить, хе, хе! бо кождий мусить прийти, а вжеж!

— То вже батечку, як ласка, зладьте міні попільницю та скажіть, що вам за неї лишити, заки далі піду людей глядіти для свого старенького...

Ту зазвучали у голосі молодця сльози. Старий глянув уважно у його гарне смагляве лице та заплакані очі.

— Бач, сину, тобі плакати годі! за мене мій син не умре, ані ти за Вовслава; се судьба нас старих, нам час, нас Богам потреба, а дітий наших людям. У попільниці каші не звариш, а у човні хліба не замісиш, хе, хе! Що лишити за горнята? Го, го, сину, за сі горнята, що для тьойого батька наладив старий Івор, не заплатиш міні нічим, бо і сам князь Мал²³) не мав би був кращих, як би його були похоронили дома сини, а не Варяги мудрої Ольги, хе, хе! Се горнятка неаби які, але бач, за них заплатив уже батько давнійше... — ту голос старця змяк та задрожав — своїм людяним серцем, добротою, прав-

дою, своїм праведним життям, якого за усі скарби не купиш у нікого. Як бачиш, він утратив всі скарби, та сих дібр не втратив і ось ними хоч за попільницю та горнятка заплатив. Іди сину далі. Мої внуки завезуть тобі усе потрібне на жальник під вечір.

— Чим же я батьку віддячуся вам за так великий дар і відки мені тільки ласки у вас! — дякував молодець, цілюючи руку старого.

Та старий не уважав на його слова, лише тер чоло лівицею, промовляючи про себе.

— Воеслав... Воеслав... гей, гей! невдовзі товаришу побачимося... а тоді запемо в Вираї з усіми предками на славу і заспіваєм, хе, хе, як то з Ігором ходили у Царгород до святого Мами²⁴) купувати паволоки та збрую, гей, гей! минулося...

Зворушення через хвилину опанувало старця, та він швидко отямився і погладив кучеряву голову молодця.

— Не дякуй, сину, — говорив, — мене винагородять Боги світлі, добрі зеленим разм вже незадовго, хе, хе! ось щоби не стидався дарунку, то знай, що ми колись торгували і боролися нераз у купі з твоїм батьком у східніх степах та на Подунаві і він нераз став мені у пригоді. Хай Боги проведуть його у рай, а тебе у край добра та щастя. А наладь мені великий горнець меду — хе, хе! лише не такого густого як моє волосся!

І старий указав на свій лисий мов коліно череп, а молодець мимо смутку мусів усміхнутися крізь сльози. Він ще раз поклонився старцеві до колін і пішов далі на беріг ріки, куди вела стежка у село.

По дорозі стрітив двоє внучат старого, що несли у чистенькому горщиківі дідусеві молоко та хліб на сніданок. Сміхун не любив бач на старості літ гамору та нечисті, що получені з великим господарством і тому відділив синів вже давно, давши кожному чимале майно.

Вони стали маючими людьми, а старий плекав свою городовину та пчоли і ліпив горшки, збіраючи за се всіляке добро, яке сейчас по рівній пайці ділив між діти. Вони носили йому їду, рубали і возили дрова, копали глину, та ніхто навіть не пробував наклонювати старця перейти жити у їх хату.

Сі хати стояли дещо далі і Мстислав, переходячи, звістив мешканцям смерть свого батька. Те саме вчинив він у інших хатах і всюди вітали його словами жалю та потіхи. Вкінці на другому краї села оминув дворище боярина Рогдая, що було колись посіллям Вовслава, та скрутив у діл до Дністра, де жив багатий кметь Ярослав. Люди звали його звичайно Бобром, бо він торгував шкірами та ходив сам нераз горі рікою у Дністрові багна, де було чимало бобрів. Молодий господар-ловець умів їх знаменито ловити, а смушки продавав купцям-гречникам. Крім сього зкупував часто поміж сусідами скірки з білок та кун і грубі оленячі шкури, бо і за сей товар платили на Подунаві чимало гривен Греки.

Хата Ярослава стояла на півострівці, що вибігав далеко на південь. З трьох сторін обливала його ріка, а з четвертої укріпив Бобер своє обійстя валом, ровом та частоколом. Як маючий чоловік і купець боявся він нападів варязьких дружинників, які ходили з князем на полюддя та часто і на власну руку любили перетрясати комору багатого кметя. Днем брама стояла отвором, пси привязувано на мотузи і лише вартівник сидів під воротами, збитими з грубених дубових колод.

Господар привітав Мстислава у світлиці, яка скидалася радше на склад цинової, мідяної а навіть срібної посуду чим на мешкання. В одному куті стояли крім сього скрині з паволоками та полотном, у другому ловецьке знадб'я. Ярослав був се молодий, може трицятьлітній чоловік з худощавим лицем і чорним волоссям та вусами. Бороду голив гладко, а так само підголював

чуприну. З вершка голови звисав жмут буйного волосся на праве ухо.

Він якраз зшивав білки та куни у „сороки“, себто вязки по сорок штук. Коли Метислав розказав йому про смерть батька, відложив на бік роботу і встав, видко зворушений вісткою.

— Помер! хто-то подумав, що такий богач, та так скінчить, — бідний ти, хлопче, небогато відай спадщини лишилося для тебе.

— Та небогато, дядьку, ось тому і прийшов я до вас, щоби помогли мені у біді. Ось тут є ще останки уборів покійної матери, а у хаті на дві-три гривні кун та білок, з десять телячих скір та одна медвежа. Проміняйте мені се за хліб, мід та мясо на поминки, бо самі знаєте, що у мене у хаті нічого нема, а батька поховати треба. Я торгуватись не буду, беріть усе, що є, дайте усього, чого треба, хіба щоби могого добра не стало. Але думаю...

Та тут перервав Бобер молодцеві.

— Цить, хлопче! — крикнув, видко обурений. — Який лихий біс піддав тобі, що я на твоїй біді баришів шукати-му? Я купець — правда, але я ні Грек, ні Варяг, лише Русин-Тиверець як і ти, або твій з Богами уснувший батько. Я не Рогдай...

— Простіть, дядьку! — оправдувався молодець. — Я не бажав вас обидити, лише просив вас про поміч, про вигоду. Вам мої скіри придадуться, бо гарні, цілі й густі, — може кращі чим сі — додав, вказуючи на порозкидані смушки. — Прецінь торг річ чесна та Богам не противна, а що я не вмю ще торгувати, тому лишаю цінування вам. Деж тут обида? У мене прецінь нема таки справді нічого.

Ярослав успокоївся, коли почув се.

— Як то? — поспитав зморщивши брови — не маєте ні худоби, ні пасіки, ні меду?

— Нічогісінько!

— А щоб Морана побила проклятого скупиндю! — гукнув Ярослав. — То Рогдай не лишив вам нічого?

— Нічого! але батько і я стаємо закупами аж від осені, як що не віддамо до сього часу трицяти гривен. За сю проволоку одного року та за відсотки від позики забрав Рогдай наше посілля з усім, що у ньому було. Він був у праві; навіть князь не міг би нам був допомгти, хиба заплатити довг і відсотки. Тому ми осіли в опу-стілій хатині, а з усього майна взяли лише ось се.

Ту Мстислав показав на скриньочку.

— А чомуж батько не переказав до мене? — горя-чився Ярослав. Я був би поручив за нього.

Мстислав усміхнувся.

— Вибачте, дядьку! хто ціле життя гараздував, той радше з голоду погібне, чим піде просити.

— Ну так, але ти міг...

— Я мойому батькові у вічі не глянув би, наколиб його сам, без помочи прогодувати не вмів. Тепер ось друге діло... похорони — людий треба...

Настала мовчанка. Ярослав ходив нахмурений по світлиці, вкінці станув перед Мстиславом.

— Мені дуже прикро й гірко, що твій батько забув про мене. Знаєш може, що сьому десять літ умер мій батько, а хата по похороні згоріла. Я бажав було покинути село та йти у світ, але старий Воеслав споміг мене грошем і радою і то не за відсотки, а за добре слово. От як князь посилає бояринові: віддаси — гаразд, а не віддаси — Боги з тобою! Грошевий довг я віддав, але довгу вдяки ні. Тому іди, хлопче у хату, я тобі припасу пішлю, скільки треба, а за скірки порахуємося по похороні.

Глибоко тронутий поважанням та любовю, яку всі відчували до його покійного батька, ішов Мстислав домів.

III.

Похорони.

Перед хатиною застав чимале збіговище, кілька порожніх теліг стояло на доріжці, що вела у село, а довкола хати поралися чоловіки, жінки та дівчата. Батько, наряджений з мечем в руці, в шоломі на голові, та зі щитом на грудях, лежав на саних, покритих ковром, прибраним цвітами та чатинням. Довкола розставлено столи, а на них м'ясиво, молоко, сир, коливо, хліб, колачі та буханці, збанки пива і меду. Мстислав аж остовпів.

З плачем простяг руки до людей.

— Батьки мої рідні, братя любі, що ви затіваєте, які Боги привели вас сюди глядіти на нашу нужду та горе? чим-же я вас прийму, панове громада? Батечку мій убогий? нема у тебе житниць, ні сусіків, ні пивниць — хиба усміх ласкавий Бога-Дажбога воздасть вам усім сторицею, а я...

І перший раз по смерті батька заплакав молодець гірко. Та ось кинулися до нього старші чоловіки розважати. Начальник громади, кметь Вовчур, взяв Мстислава за плече та обізався.

— Коли батько умре, всі діти ідуть його ховати, щоби над його могилою пожелати собі довгого життя та просити небіщика переказати їх бажання Богові Сварогові. Покійник був батьком усім, кождий зазнав колись його добродійств на собі та дітях своїх. Тому і кождий іде нині працати його. Бо се був добрий боярин, а другий такий не буде.

— Ох, не буде! — почулося між народом.

— Сей новий лише закупів плодить! — говорили одні.

— З кожного лиха користає! — жалувалися другі.

— Боги-б його побили!

Коли Мстислав виплакався, засіли усі довкола старця, а жінки-жалібниці почали голосіння. Не було свояків, ні дочок, жінок, ні рабинь, тому чужі жінки плакали за мерцем, влітаючи в голосіння похвали Вослава, як добрячого батька, вірного чоловіка, лагідного та людяного до дітей і слуг. Відтак завели усі жалібну пісню хором, а мужі стали різати пси і когути та кидати на сани! Чимраз більше людей прибувало до маленької хати Мстислава та сідало до столів, щоби відтак взяти участь у похоронах. Вкінці надїхали два вози з їдою та напитком від Бобра і зі співом та голосінням рушив похід лісовою стежиною на жальник.

Вечір вже був, коли сани випхано на костер. Тоді привів Мстислав послідне своє добро, гарного молодого коня та убив його у ногах батька. Тут разом з другими звірятами мав згоріти і кінь, бо небіщик міг його потребувати у своїй мандрівці до Вираю. Хотів було молодець посвятити духові батька і послідного свого товариша Крука, та не міг його найти. Пес мов в воду канув.

Відвернувши лице, підпалив син костер, на чотирох рогах, а за ним стали кидати і другі господарі розпалені головні між дрова. Швидко запалився огонь з сухої лучини наче горючий стіг сіна. Жінки заголосили знову, а чоловіки метали у огонь стріли, перстені, нараменники, ковтки, запинки, ножі, списи, то що, як дарунки помершому. Вкінці пригорілий костер став осідати та попеліти по берегам. Учасники похорону збиралися довкруги розкладених огнів, де заставлено міжтим тризну — похоронний пир для громади. Пир сей розпочав Мстислав, підіймаючи в сторону костра кубок меду. Тоді всі застигли, а молодець зворушеним голосом сказав:

— Отсе піднощу душі батька Вослава, нехай вічно бенкетує та радіє у Вираї, де вічна весна та зелень, де хата Сварога та духи всіх дідів і батьків наших! —

І вилив чарку в огонь. Відтак налив другу чарку і знову підніс її в сторону костра.

— Отсе по до душі батька могого Воеслава. Дай йому Боже-Дажбоже вічне благословенство та царювання у небі, а нам здоровля та щастя на многі, многі літа!

— Дай Боже! дай Боже! — загула громада і всі випили мід з чарок.

У третє подякував Мстислав після звичаю громаді, що зволила почитити його рід та додав ще до освячених звичаєм слів від себе вираз глибокої вдяки для гостей. Всі були зворушені його словами і всі жаліли його щиро, бо знали, що батько не лишив йому ніякого майна, тільки довги і то у так немилосердного чоловіка як боярин Рогдай.

Та ось, коли вже наситилися гості, озвалися нагло звуки струн. Всі замовкли і звернулися туди. У громаду ішов старий дід-лірник. Усі розступилися, а він підійшов до попелючого костра, сів на пеньок та став строїти ліру. Йому подали кухоль меду, він випив його, а відтак став співати, а радше рецитувати повість про подвиги помершого, що з князем Ігором ходив на Печенігів і Греків. Зразу співав він лише вялим голосом, та відтак кріпшали звуки пісні чимраз більше, сказавбись, що співак і сам молодіє, згадуючи молоді літа. Аж скінчив, поклав ліру на землі, встав і простяг руки над попелом костра.

— Оттак, Воеславе, працає давний вік, вік твоєї і моєї молодості своїх синів гарним спомином минулого та дає нашим дітям науку, як їм жити в світі, як добувати слави та богацтва собі на користь, богам та князеві на славу!

Мстислав бажав обдарувати лірника, але і сей відмовився, як і другі.

— Сміхун, Воеслав і я, се була колись трійця, —

сказав, — Багато зазнали та перетерпіли ми посполу. Воеслав був між нами найдужший і найметкійший, тому і став при князеві боярином, а ми вернулися на землю. Сміхун ліпить горшки, я співаю та ворожу, усі діти наші вже на своїх сміттях, лише Воеслові не довелося сього діждати, чи не сміх? не жаль? гей, гей!.. Зате бачу, син у нього вдався на славу і я бачу на чолі його світле пятно сили, слави і багатства. Нехайже Велес пособляє тобі сину у всьому, що наміряєш!

Ту старий поцілував похилену голову Мстислава і відійшов. Жінки заголосили у третє, а чоловіки і хлопці стали засипувати попіл землею та гасити огонь пивом і водою зі святого жерела, що било з під коріння дубавелетня на жальнику.

Було вже добре по півночі, коли Мстислав зібрав кістки батька у прегарну, поливану та узірчату попільницю, обставив її довкола зладженими уже камінними плитами, а відтак усі стали сипати могилу.

Коли місяць зійшов та розсипав свої сріблісті лучі по філях Дністра, остав Мстислав сам один на могилі батька. Люди розійшлися, а й він попрощався у останнє зі сим земним насипом, що крив цілу його минувшину і втомлений цілоденним біганням та працею, пошкандибав домів.

Домів? аож у нього була хата? Ся у землю вкопана нора з голими стінами?

Ось дотепер вертав він у сю нору з гадкою, що там жеде на нього батько, який привітає його добрим словом, поблагословить за працю, а попоївши у купі з ним при огні, вислухає його оповідання про цілоденні труди та ловецькі пригоди, або сам стане розказувати про давні часи багатства і слави. Часом оба снували довгі-довгі нитки мрій та бажань, якто вони знову розживуться, коли батько подужає, а син роздобуде потрібного гроша з воевничим князем Святославом... Та де тепер сі часи?

З пустих кутів повіє на нього холод кістлявої смерти, пуста, нужда, самота, покриють мракою його очі та чоло, наллють у душу печалі. Ні розмови, ні розради, не знайде він у нікого, хіба... у неї, у Калини... Та ба, вона дальшою йому видавалася чим колинебудь. З чим приступить він тепер до неї, коли у нього лише тільки майна, що на ньому. Куди поведе її? у вогку нору на березі? чим нагодує її? прошеним хлібом?

Сумний, сумний та похмурний наче темна ніч до-ходив молодець до своєї хати.

А міжтим на сході став бог Хорс з Дністрових хвиль підіймати рум'яне, молодече лице. Червоні блески зру-мянили білу мраку над водою, позолотили росу на зеленних листках дерев дубів, буків, яворів, вільх, беріз, деренів. На полянках стали кульбаби відчиняти свої жовті цвіточки, на вогких місцях жовтіли козелці та ясніли незабудьки, на сухих бабки, протачники, придорожники та дівини. Пахоці наповняли свіжий воздух весняного ранку.

Аж ось перші золотисті та теплі лучі червонявого сонця упали на гущаву дерев і мов на даний знак заграв ліс тисячними звуками радощів. Усяка птичка і велика і маленька раділа, що минула темна ніч зі своїм страхіттям та небезпеками, що сови, пугачі, куни та тхорі позашивалися уже у свої тьмаві нори, а світ полишили дітям сонця — співучим птичкам. Синички, щиглики, дрозди, жайворонки, волосінки, воловики та безліч всякої пташні викрикували на всі лади наче на зваводи, хто голоснійше гукне на славу Дажбогові. Десь далеко озвалася кукавка мов щастя, що грається у піжмурки з людьми, питаючись: де я? де я? А всьому тому надавав лад і такт чорний дятель, що раз у раз наступав у червивому галуззі: Стук, стук, стук, стук! — наче сказати хотів: „Радійте життям, співайте, живіть,

трудіться, раз два, раз два, бо життя не жде, лиш пливе мов вода... і смерть теж ні!“

Аж зрадів Мстислав серед усеї тої величі природи своєї рідної землі, аж проясніло його лице, коли сидючи перед чорним входом у свою хату, глянув на ріку, що сліпила вже очі блеском відбитих лучів сонця.

— А колиж то ти, небоже, зволиш прийти до господина твого з поклоном? — почувся нагло біля Мстислава тряский, старечий голос з якимсь гірким, гарікливим відтінком.

Мов опарений зірвався молодець з каменя, на якому сидів.

Перед ним стояв Рогдай.

— Гаразд з приходом, боярине! — сказав, а його оживлене красою природи лице, споважніло, наче скамяніло у одній хвилі. О, як низьким та малим видавався йому сей чоловік проти велетенських сил, яких впливу дізнав ось на собі: смерті, любові та краси природи. Тому глядів на високу, мов тика висохлу стать старого скупаря, наче на їдку гадоку, якій виломили зуби.

— То твій старий умер? — питав Рогдай.

— Умер; вже і похований! — відповів молодець.

— Умер, умер, похований! а моїх трицять гривен хто віддасть, га?

Круглі, вибалушені, кровю набігли очі витріщилися на Мстислава, здавалося, що ось, ось Рогдай проколе його своїм закривленим, яструбиним носом. — Га? — повторив по хвилі.

— Твої гривни не пропали, боярине, — відповів Мстислав, — пожди, відам! Боги бачили, як ти давав їх батькови у позику, Боги бачитимуть, як я їх тобі зверну!

— Ха, ха! — зареготався дід. — Зверну, заплачу, а з чого, жебраку? де твоя спадщина, де худоба, двір, раби, скіри, срібло, віск, мід? чим заплатиш?

— Не твоє діло, боярине, — була здержлива але рішуча відповідь. — Сказав: заплачу, то так і буде, хиба що згину! тоді певно, що пропало, але тоді Боги віддадуть тобі гріш кинений помершим...

Рогдай відступив о два кроки взад та аж посинів із досади.

— Що, га? — зверещав. — Згинеш? О, ні! не згинеш! нема у тебе рабів, так ти сам будеш рабом... не згинеш, а здохнеш при роботі, щоби хоч відсотки від гривен вернулися плодами землі; оженю тебе, а твої діти та жінка відроблять твоє жебрацтво у моїй службі.

У очах Мстислава заграв огник злоби.

— То ти, боярине, хотів би власну дочку посадити до ткання, або післати зі сапою у поле за твої власні гривни? Хиба забув про умову з батьком Воеславом? Тиж обіцяв Калину його синові.

В тій хвили здавалося, що кров залле старого. Він зігнувся, скорчився, запінився і витяг обі руки зі закривленими мов кігті зівялими, костистими пальцями до молодця, наче бажав видерти йому очі.

— Жебраку! — захарчав, мов у агонії, — злодію... ти, закуп, раб підносиш очі до Калини, яка одержить по мені майно на яких дві тисячі гривен! О не діждеш ти сього! Та й вона не була змовлена з тобою, а з твоїм братом, з якого, слава Велесові, уже собаки по степу порозтягали кісточки... Я у раби тебе, собачий підніжку, продам, я...

Та сього було вже за багато роздратованому Мстиславові. Він поступив два кроки наперед зі стисненими п'ястуками, наче бажав його побити. Рогдай відскочив, замовк і поблідлий з гніву та досади глядів неспокійно на Мстислава. Та у молодця опали руки, коли поглянув на марну, зігнену та скорчену стать баришівника.

— Вільно тобі, боярине, — сказав спокійно, — лихо-словити мене, вільно тобі кричати, кидатися, плюгавити

мою будучність, та не вільно тобі паплюжити пам'яті померших, затам се собі, а і від мене аж до осені — вара тобі! Ось бачиш, ти тут сам зі мною. В долі Дністер, в селі люди сплять по похороні і труді... один мах... і я сплачу довги батька, візьму Калину, коли вона схоче, а над тобою тризну справлять раки та соми.

Мов п'яний відкинувся старець у зад та широко отвореними очима глядів у золоті переливи хвиль ріки, відтак обернувся та побачив при собі бліде, грізне та рішуче лице молодця і нагло пірвав його жах. Мов двадцятьлітній хлопець обернувся на п'яті та побіг у село — тікаючи від убійника.

А молодець ввійшов у хату, набрав дещо харчів у торбину, взяв ратище, щит та ґранатами прикрашений меч і вийшов, збираючись покинути раз на все свою хату. Та ось щось велике, чорне приповзло до нього зі скавулінням та стало лизати шкіряні чреві²⁵). Мстислав аж скрикнув з несказаної радості і у друге показалися сльози у його очах.

— Крук! друже! брате! — крикнув, — моя добра, вірна собако! То ти беріг своє життя для мене! Га! ти ліпший від мене, бо я бажав посвятити тебе для батька! Ходиж, товаришу, світ добувати.

І він поцілував чорну і лискучу голову вірної звирини.

IV.

У світ за очі.

В супроводі вірного Крука покинув Мстислав хату і звернув свої кроки прямо на північ. Туди вела стежка у старий город Теробовлю, звідки задумував молодець звернутися на схід до Овруча, а відси до Кліва.

Та ось за кілька хвилин напідкали вони стежину,

що вела вліво, рівнобіжно до берега і як на даний знак станули оба, а Крук махаючи хвостом, глядів своїому панові пильно у очі, наче спитати хотів: Підемо ще туди, чи ні? Та видко вчитав у очах відповідь, якої ще не висказали уста молодця, бо у слідуєчій хвилі біг уже стежкою вліво, побріхуючи при кожній нагоді, чито за заяцем, чи за вороною. Він знав добре сю стежку, бо сам зі своїм паном її видоптав. Вона вела поза хатами села прямо під старезну липу, що росла на горбі над хатою Рогдая. Там стояв жертівний камінь, який пристроювали сільські дівчата цвітами, тут сходилися лісові та водяні біси, мавки та русалки²⁹⁾ гуляти у місячному світлі і там сходився звичайно Мстислав з Калиною.

У селі, в саді, над водою було се неможливе, у лісі небезпечно, тут зате лише весною або осінню бували люди, а впрочім самотно стояла грубезна липа на горбі наче величезна копула над лісовим храмом, самотно розцвіталася і розливала далеко — широко свої солодкі пахоці, гуділа хорами пчіл та говорила з вітром. Своім віттям вірно скривала вона ніжну любов молодят перед заздрим оком Рогдая та цікавих або злобних людей.

Прийшовши, Мстислав поглядів у низ, а серце здавив йому жаль за сим місцем, у якому провів свої щасливі діточі літа, та де тепер осів його ворог. На безлісному склоні горбка ріс плеканий ще рукою його батька сад, тепер запущений і зарослий бурянами та дичками. Боярин Рогдай не займався садом, бо се приносило малий дохід. Лише пасіки та оборонні вали і частоколи були добре удержані, бо одні давали готовий гріш, а другі боронили його в разі потреби. Гарна, висока хата світила чистотою та красою, бо біля неї заходилася та дбала Калина, зате обістя, стайні і житниці, хоч повні, та брудні були і загновні до непізнання. По двору ходив дрібними кроками Рогдай, а його гарікливий та сварливий голос доходив аж тут.

— Крук! — кликнув молодець на товариша. — Калина, ту... руш! — і показав рукою на двір.

Пес підскочив, пчихнув, замахав хвостом та побіг на добре знакове обістя, де побріхуючи, наскочив на Рогдая. Його поява була для дівчини умовленим знаком, що Мстислав жде її під липою. Однак мимо суму та жалю, який чув молодець, глядячи, хто знає, чи вже й не у останнє на рідну хату, не міг здержатися від усміху, коли побачив, як страшно перелякався Рогдай Крука. Він бач не держав собак і вельми їх боявся. Так і тепер зверещав на слуг, а сі серед крику та реготу бралися Крука проганяти, але дуже млаво — сеж був пес їх давного, доброго пана. Міжтим Рогдай сховався на рундук та кричав:

— А ну же! бийте сього злодія, бач внадився, забути не хоче своїх жебрацьких панів, нечисте насіння — боярського двора собаці забагається, землянка вже не в смак? Бийте його, з лука! з праці! Калино, давай ратище!

З хати вийшла Калина та зі сміхом гляділа на перегони служби з Круком, який добре знав, що се цькування, се лишень забава, а відтак пустився бігцем на рундук, де стояла дівчина. Рогдай побіг стрімголов у хату, засовуючи за собою двері, а дівчина погладила гарну головку звірини та пішла у сад. Мов навіжений скакав Крук довкола неї, стараючись досягнути язиком її рук та лиця, а дівчина обганялася зі сміхом. Служба поставала бездільно гуртками, покинувши роботу, бо знала, що наляканий Рогдай не вийде перед обідом із хати.

Скоро найшлася Калина під липою та сіла біля Мстислава на камені. Крук положився на стежині, що вела у сад і пильнував, чи хто не надходить.

Калина була се прегарна сімнацятьлітня дівчина-красавиця, які бували лишень у Русинів та яких красу

славили Греки, Італійці, Араби та Перси. Високий, стрункий її стан обіймала тісно тканина опинка, підперезана широким поясом. Поверха узірчатої, мов сніг білої сорочки висіло на шиї богате намисто з бурштину, срібних талярів та золотих дукачів, у темному волоссі блестіло срібне чільцо, а на чоло над рівними мов шнурочки бровами звисали у золоті бляшки оправлені жемчуги.

— Калино! — привітав її Мстислав. — Прости, що прийшов до тебе так не в пору, та бач, мусів!

— Як то не в пору? — питала дівчина. — Ти мені завсіди у пору приходиш, ладо мое. А тепер, коли поховав батька, певно частійше приходити-меш, правда?

І своїми карими оченятами глянула вабно та питливо на молодця. Але Мстислав сумно потряс головою, а в його очах відмалювалася уся туга, яка проймала його серце.

— Бачиш, — говорила дівчина, — я була-б також пішла на похорони та тризну, але знаєш, що батько...

— Знаю! — кивнув головою молодець. — Він гнівається на мене.

Калина усміхнулася.

— Він не такий злий, як думаєш, — сказала. — Він лишень скуний, і бажавби посісти усе срібло византійського кесаря, хочай сам не знав, на що воно йому здалося.

— Ні, Калино, — відповів молодець, — ти не знаєш свого батька. Він добрий може для тебе, бо тебе кожний любить, навіть Рогдай, та ось осмілися коли небудь стати йому поперек дороги, побачиш!

— Щож ти нині йому вчинив, що такий лютий вернув від тебе?

— Він? — відповів молодець, а лице його прибрало грізний вираз — він обкидав грязею пам'ять мого батька і братів та грозив, що мене запроторить у раби,

як що не заплачу довгу. Я і згадував йому за тебе, буцім то жартом і аж тоді вступився, коли я нагадав йому, що ми самі, а я дужший від нього.

І молодець розказав свою ранішню пригоду.

— Ось тому мушу нині покинути залісецьку волость, — кінчив оповідання, — бо боюся, щоби мене справді не зловили та не продали у раби. Боги високо, князь далеко. Він земський боярин, я княжий, у нього други та помічники і богацтво, а я... сам без гроша та помочі сусідів.

Дівчина споважніла і посумніла, а в очах закрутилися сльози.

— Так, — сказала по хвилі, — може ти і кажеш правду. Коли батько був у тебе, приїхав молодий Власт, боярин із Города. Батько відгрожувався на тебе, та я сміялася. Але тепер бачу, що лучше було послухати, про що вони оба говорили, бо щось дуже довго радилися у світлиці, а при виїзді кликнув ще Власт на прощання: „Оставайте з Богами, завтра будете його мати“. Жалко мені тебе, Мстиславе, жалко, мов за життям плакати-му за тобою, але тепер сама скажу тобі: Ідь, милий, тікай відси, а повертай здоров у добрі та богацтві. Не вдається тобі, то стань на службу князеві та возьми мене оружною рукою. Я радо поділю з тобою хатину у княжому острозі, проміняю усі гаразди за наше спільне щастя, за будучність!

І кинулася на шию молодцеві.

Довго не пускав її Мстислав з обіймів, та ось Крук загавкав, а у корчах за ними щось зашелестіло. Мов птичка з гнізда, налякана рукою збиточного хлопчини, порхнула Калина у сад, а Мстислав кликнув її на вздогін.

— До весни!

І скорим, пруживим кроком заглибився в ліс, наче човен, що крізь розбурхані філі Руського моря прямує

у Царгород. Сонце піднялося високо на небі та догрівало чимраз дужше. Але молодець не відчував сього під густим склепінням галуззя та листя, лише жваво ступав вперед. Спускався у глибокі яри-балки, зарослі буйно лозиною, вільхами та яворами, минав гущавники ліщини або густо підшиті дубові та букові полоси праліса, де на столітніх шарах гнилого листя та галузок розросталися в людську голову завбільшки роскішні, різнобарвні гриби. Місцями, де весняний або осінний вихор повалив знесиленого лісного прадіда, старезне порохняве дерево, там доходили лучі сонця аж до землі і серед буйного ягіднику блистіли наче карбункули та рубіни суніці та іжилися сподом синяві, верхом лискучозелені малинові куці.

Мстислав ішов далі. Не спинювали його і пісні птиць, які що правда дещо притихли, та все таки раз у раз, на низших галузках обзивалися сойки та сороки, а у високопенному лісі ковтала жовна та скигліли молоді канюки у високому, з порохна та патиччя сплетеному гнізді. Погана воня стерва долітала від сього гнізда аж до молодця, та вскорі приглушували її пахоці лісових цвітів слизу, розхідниці, розмарину та материнки. Молодець не звертав уваги на окруження і полишив обзирини корчів та дерев Крукові, який раз у раз оглядався, а побачивши, що його пан іде далі, счезав знову у гущаві, брехав та підскакував і виполошував всіяку дрібну звірину та пташню.

Вкінці вийшов Мстислав на малу прогалину, вкриту рожевими корчиками вересілю. Полянка лежала на склоні малого горбка що панував над околицею і мандрівник став розглядатися по безмежному морі ліса, що філювало перед ним у яркому світлі сонця. Чорняві переливи тінний перебігали рядами по верхкам дерев, коли вітер порушив їх широким подувом. Над лісом кружляли високо, високо соколи та шуліки, наче темні

точки на блакиті неба, а хвилями низали воздух князі воздуха — кані, найбиштрійші летуни між птицями. Мандрівник задивився у синяву, що там десь далеко у безкраї лучила землю з небом та усією душею тонув у виді сеї свободи та величі світа... коли нагло щось свиснуло попри його висок, а позад нього заскавулів Крук, наче поцілений каменем, або вдарений ногою чи буком...

Та не дармо Мстислав від кількох літ ходив на лови сам оден і не раз полюючи на грубу звірину, бував у небезпеці, де один рух рішав про життя, або смерть. Наче мяч, що кинений сильною рукою об землю, відскакує знов у гору, відскочив молодець одним махом на три кроки та відвернувся.

І щож побачив?

Зпоміж корчів калини на окраїні ліса, може на десять кроків від нього визирала стать в полотнянку одітого парубка, що з топором та ратищем біг у його сторону. Близше стояв другий, що якраз кинув був у нього ломакою, видно на се, щоби його повалити й оглушити. В руці держав він ремені, і Мстислав в одну мить пізнав обох та їх наміри. Се були раби Власта зі західнього пограничча, зза Сяну, парубки, звісні зі своєї дикості та звірства у цілій околиці. Власт послуговувався ними, коли треба було насильства або жорстокості. Ніюдин із Тиверців не зваживсяб на такі погані діла. Як в усій Руській землі, так і тут не любили люди насилля, мук та убійства.

Тому коли Мстислав побачив обох посіпак, пізнав сейчас, що грозить йому небезпека і то чимала. Осадився отже кріпко на ногах, з розмахом кинув ратищем у близшого з ворогів. Драбуга упав, наче підтятий пень дерева та заверещав несвоім голосом. Другий станув нерішучо, та молодець в млі ока прикляк, добув з за плеча лук і наложив стрілу...

З фуркотом полетіло ратище на Мстислава, але він добре бачив, відки воно летить і відхилився в бік. В слід за сим свиснула пірната стріла і застрягла у оці напасника. Сей упав на землю недалеко від товариша, що між тим вертвся з болю мов роздоптаний хробак.

Усе те було ділом одної хвилі так, що Крук, якого кошнув був перший напасник, не скінчив ще скавуліти, коли оба посіпаки лежали уже біля себе, виючи з болю. Бистро розглянувся Мстислав довкола, а відтак обійшов усю поляну. Надибав лише сліди тріох людей, свої та обох драбів. Тоді підійшов до них з мечем в руці. Ратище влучило одного з них у праве плече та стреміло ще у рані, бе не стало вже сили вирвати його з поміж відломків розторощеної кости. Раб стогнав вже лише тихо, закривши очі, а кров обриськала рожеві цвіти вересілю. Другий вив раз у раз, намагаючися видобути вістря стріли, довкола якого обернулися ніжні плівки ока.

Коли побачив Мстислава, що наближався до них з глибини ліса, кинувся у смертельній тривозі на коліна, щоби просити пощади.

— Простіть, могучий пане, — лебедів, — ми раби боярина Власта, нам приказали... ми невинні, ми не бажали вас убивати..., хай нас Перуна грім побє, коли бажали... пощадіть нас!

— А то чому кидав ратищем? — гукнув Мстислав, який, правду сказавши, зовсім не чув злости до повалених ворогів. Противно, у нього зродилося почування, зложене з вдоволення та жалю. Він радів і гордився побідою, та проте жалко було йому стонучих та бідкаючих посіпак.

Легко видобув ратище з рани лядського парубка та поміг другому освободитися від стріли та останків вплившого ока, а потому звернувся до них ще в останнє і сказав:

— Не винні ви, що напали на мене, не винен і я, що мусів боронитися. А що я дужчий від вас, се дар Богів, а нічия заслуга. Тому не майте гніву до мене, а я прошу вам. Одначе скажіть Властові, щоби він не ставав мені у дорозі, бо я роздавлю його мов хробака на стежці чревієм; нехай з Рогдаєм не нюхавться, бо наколи у нього за довгий ніс, то я втну його та кину собаці, а вернувши покажу і йому і усім сусідам, хто паном у залісецькій волості!

Се сказавши, відійшов з Круком, який бачучи цілковитий погром ворогів, поняв ціле положення дуже добре і весело помахуючи хвостом, побіг за Мстиславом. Коли щезли за зеленою стіною, піднісся осліплений раб та вигрожуючи кулаком за молодцем, проворчав:

— На всіх богів землі і пекла, на кости дідів та батьків, не забуду я тобі сього і або згину, або вдавлю тобі у горло твої власні очі; проклін на тебе та твоїх... Чорний бог чує моє слово а Власт пімститься!

І знесилений упав на землю.

V.

У Київі.

Мстислав вельми чудувався, як могли парубки Власта, який сидів аж у Городі, кілька миль від Залісся так скоро надоспіти і вислідити його у дорозі. Але загадка розв'язалася вскорі, бо у гушавнику найшов два коні боярина, на яких приїхали напасники. Не отягуючись, вибрав сього, що видавався йому лучшим і почвалав у ліси.

Не день і не два їхав він лісами та лугами, заходячи часами до людських осель, щоби переночувати та запастися на дорогу.

А оселі лежали тут густо і всі були великі, обширні та многолюдні. З полудневого пограничча зі степів від-

пливала людність, бо турецька орда Печенігів починала грабити та нищити сі околиці. Нераз на нічлігах розбалакував Мстислав з такими переселенцями і всі вони нарікали, що князь Святослав за мало журиться про полудневі межі князівства. Та він не звертав уваги на ті слова. Під його молодечу уяву підходили більше славні походи на Царгород та Болгарію, у краї теплі, краї світлі, на південь, куди тягло усіх Русинів непоборимою силою сонце — цар сих земель.

За шість днів заїхав Мстислав до Межибожа серед лісів та болот положеного замку і тут прибув якраз під час побуту князя Ярополка, поставленого над Деревлянами. З усієї околиці спішили люди з поклоном і дарунками, бояри і кметі, покривджені ішли шукати правди на гнобителів, обманені на обманців.

Тут прийшла Мстиславові гадка попробувати щастя і просити нового князя о поміч. Тому пішов на другий день у острог²⁷), де під синім небом засів князь на великому, коврами вистеленому стільці. Але сейчас впало молодцеві в око, що князя окружали мало не самі Варяги. По лівій стороні лиш і то здалека від княжої особи видніло кількох деревлянських бояр, та й то кожний з них у багатій одежі, накиненій поверх варязької збруї. З оповідань батька знав Мстислав, що на судах Варягів не бувало, бо се були воєнні люди, а на судові сходи не являлися люди у збруї. Однак ще більше вразив його спосіб, як рішав князь спори та скарги. Як колись сумної пам'яті князь Ігор, так тепер князь Ярополк відправляв кметів з нічим, а за те обставав за боярами, особливо за деякими, про яких знав, що багаті та впливові. Простолудинові приказував підчинюватись боярській волі, а з довжників навіть посміхався, кажучи:

— Хто не має чим заплатити відсотків, той повинен мати власні гривни або куни. — Або:

— Наколи ти знав, що сей чоловік такий немилостивий, то чому йшов до нього? Треба було пошукати іншого вірителя!

Закупа́м — ізго́ям відпові́дав:

— Ідіть і живіть по боярській волі, коли по своїй жити не вміли. Усі люди живуть, а закупи може не люди?

З рабами навіть говорити не хотів і велів їх прогнати з острога.

Мстислав утратив зовсім надію добути собі ласку такого гордовитого та несправедливого князя і звернувся йти далі, коли нагло почув побіч себе голос:

— Не довго попасеш ти, небоже, на сьому високому столі; проти волі народу не осидишся на ньому! Ігор, який був, а також згинув марно. Перун не князь, він зарівно побивав і князя і раба, а Хорс не чоловік, усе бачить, а обдурити себе не дасть.

Мстислав оглянувся і побачив чоловіка може трицятьлітнього, худощавого з блискучими очима та довгим вусом і чубом, словом вояка. На ратищі ніс він набиваний спижевими гудзами шкіряний кафтан, на плечах тугий варязький щит, а при боці довгий обосічний меч.

— Чи і ви, дядьку, до князя з прошенням? — спитав молодець.

— Е ні! — засміявся вояк. — Лют не потребує ласки таких момзиків як сей малий Ярцьо. Я, дружинник князя Святослава. Я лише бажав поглядіти, яку то цяцю лишив наш князь місто себе і бачу, що син не вдався в батька. Ну може бути, що се ще месть за Ігоря.

— То князь Святослав так довго тямить кривду? — спитав Мстислав. — Прецінь княгиня пімстила смерть чоловіка як слід.

— А вжеж! — була відповідь. — Я не кажу, що се князь мститься, лишень Боги. Кудиж ти, молодче ідеш?

— А саме до вашого князя. Я чував, що збираєте людей, то і я бажав пійти з вами.

Лют глянув на Мстислава та змірив його від голови до стіп.

— Гаразд! князь прийме тебе. Ти свобіднього роду?

— Я боярський син, моїх двох братів згинуло у Болгарії, батько ходив із князем Ігорем, майно ми втратили...

— Чому?

Мстислав розказав. На те Лют потряс головою.

— То твій батько зле вчинив, що не нагадав князеві своїх синів. У нашого князя військова вдача: коли гнівний, не приступай, доки не висопеся. Але потім, хоч до рани приложи, загоїться. Та щож? і Велес не верне сього, що сталося. Ти, молодче, пригадай князеві обох братів, а він не забуде тебе.

Оба вояки посідали на коні і поїхали прямо у Київ. Лют знав найближші дороги та найгладші стежки крізь ліси, тому вже семої днини під вечір станули у стіп київських гір, над річкою Почайною. Відси починався славний Боричів вивіз, доїзд до княжого острога, який займав собою склони і вершок горбка. З західньої сторони був тут лише один доступ і одні ворота. Дорога до них вела здовж городського валу і частоколу, так що ворог, який думав напасти на браму, мусів здовж частоколу, під стрілами оборонців перебути простір яких вісімсот кроків.

— Ану, вгадай, Мстиславе, — усміхнувся Лют, — чому доїзд до острога іде з полудня з лівої сторони, а не з другого боку?

— Чому? бо з сеї сторони красше і лучше.

— Куди там! з другої сторони від Подолу те саме! Натомість іти прямо у гору зправа, звертає дорога в бік і приходить зліва до північних воріт острога.

— Гм! не знаю! — відповів молодець. — Лют засміявся.

— А котрим боком звертаємося до частоколу, коли підходимо зліва?

— Звісно що правим... ага! вже знаю. Бо на правому рамени нема щита.

— Бачиш? — поучав Льот. — Як що ворог перекине щита на праве рамя, то буде безоружний і не буде боронити нашим разити напасника стрілами та камінням, а як не перекине, то буде від сторони частоколу без ослони.

— Диви, диви! — чудувався Мстислав, — як мудро вимірквано.

— Се наш князь так придумав. Він лише і про те думає, та коли видумає, то і старий Свинельд не втне.

— Вовода?

— Егеж! він тепер у Переяславці заступає князя і ми тепер туди ідемо...

— Він Варяг?

— Ніби Варяг, та його варязькі кости давно уже поросли руським мясом. Вже і свої мови призабув, бо у нашого князя Варягів не багато.

— А се чому?

— Бо він більше за славою вганяє чим за наживою, на полюддя²⁸) не ходить, а живиться добичею з війни та ловів. Варяги люблять достатки, тому волять молодших князів, Ярополка, Олега, або царгородського кесаря. Та і князь волить наших добровольців чим їх, бо наш народ хотяй менше очайдушний, но зате о много тугійший та вірнійший.

— Звісно, — замітив Мстислав, — хто бореться за гріш, тому слава байдуже! — Так гуторячи, увійшли в острог. Упродовж частоколів, з над яких грізно гляділи з грубезних колод будовані вежі, лишено для доступу борцям та для довозу стріл, каміння, смоли та води доволі широку вулицю, яка окружала стоячі в середині дворища. Дворищ сих було кількадесять, а на-

лежали вони до найзнаменитших дружинних бояр, що проводили відділами княжого війська. Довкола кожного дворища стояли ще житниці та комори на всілякий воєнний припас та поживу і довгі хати для рядових во-яків — гриднів.

Найнаряднішим був дворець воеводи Фарлафа, де жило у хатах триста Варягів. Тут застава була срібна, а багаті паволоки укривали стіни, столи та лави. У дру-гих сього не було, бо се були хати дружин з Тиверських, Полянських, Сіверських, Улицьких, Словінських земель, сини бояр, кметів, ізгої-закупи, як Мстислав і ізгої-раби, які викупилися з рабства, або яких викупив князь за хоробрість у бою. На великому майдані посеред острога стояло окремо укріплене дворище Київських князів, а між ним а північними воротами, що вели на Поділ, видніла святиня бога Перуна.

На майдані панував рух як на торзі перед виїздом купців-гречників човнами на південь. Товпи кметів та рабів виносили з житниць на плечах міхи з борошном, вуджениною, салом та уставляли їх рядком у пристані, де ждали на них довгі липові човни, обмазані смолою з лавками та довгими веслами. Скрізь по майдані сиділи гуртками дружинники-гридні, себ-то прибічні во-яки князя, заняті воєнним ділом. Вони острили мечі, списи, топори, пробували луки, оглядали лати та щити, а усе те серед пісень та жартів. Раз у раз зачіпав хтось Люта.

— Добро з приходом, Люте, що, ти сина привіз? — питав якийсь знакомий.

— Ні, се твоя жінка тобі прислала, абись не забув, що маєш сина — відповів Лют.

— Колиж у мене нема жінки!

— Ну, а у мене сина нема.

За якийсь час знову хтось зачіпив їх.

— Ти де роздобув отсього пса? — питали, — та ще

й з песеням!... — додавали указуючи на Мстислава, що усе оглядав діточими очима, подивляв і забув язика у роті.

— Тю на твого батька, — огризався Лют, — се його братанич.

— Якто?

— Ну, звісно як, песеня старій собаці все сином або братаничем, а тобі відай первим братом доводиться, може ні? як ні, то вибачай, ти видко з иншої буди.

Вкінці приїхали перед стайні, де чимало отроків проводило, чистило та уїзджало коні. Коли побачили Люта, сейчас надбігли та взяли коня до стайні. Мстислав зліз також і станув біля Люта.

— Страх, як тут у вас гамірно, у лісі навіть весною такого не буває — завважав.

— Чого солопишся? — гукнув Лют, — краще подумай, що сказати князеві. Що тобі зі сього, що тут ловиш галки та ворони. Як князь тебе прийме, то наглядися доволі, заки поїдемо.

— Гей! не погавишся, Люте, ні, бо їдемо вже завтра! — почувся нагло за ними різкий, молодий голос.

Лют обернувся, наче гадюка вжалила його у потилицю, і похилив сейчас голову та зігнувся, дотикаючи рукою землі. Не знаючи чому, зігнувся Мстислав і собі, а коли знову випрямився, поняв сейчас, що перед ним сам князь.

Князь був без шолома, а чорне волосся звязане було у чуб на верхку голови ремінним волоком. Чорні вуса отінювали добряче лице з ясними синіми очима та густими бровами. У лівому усі висів ковток із одним карбункулом та двома жемчугами, впрочім не ріжнився князь нічим від своїх вояків. Його середню ростом, але тугу, костисту стать укривав шкіряний одяг прикрашений по берегам мережками, які вишила його любима жінка, Малуша. Широкий черес зі застромленим ножем

та келепом і кріпкі чревії з бичачої шкіри грубо окуті доповняли строю. В руках держав щітку, якою вичистив саме свого любимого коня. З усеї його статі так і било здоровля, сила, охота до бою та любов до життя і світа. Мстислав почув до сього чоловіка від першої хвили якусь почесть та любов, наче до якого вельми поважаного у родині дядька, або старшого брата. Між тим Лют отямився і відповідав князеві.

— Тим краще, князю! і Лют не любить, щоб ретазі ржавіли, а на мечях баби пекли поросята — відповів.

— Добре кажеш! — засміявся князь, — а хто то з тобою прийшов, свояк?

— Своjak князю по списі та ратищі, але Младанові і Радославові Воеславичам із Тиверського Залісся доводиться справді братом.

— Братом? — Ту Святослав бистро глянув на молодця, — Младан... Младан... — говорив, а його очі прибрали якийсь дивний вираз і здавалося, що глядить Мстиславові у найтайніші глибини душі, — вони упали у чесному бою один по правій, другий по лівій руці від мене. Через се і я мав час спасти свою голову... За далеко бач тоді загнався між „поганих“... Всі, що були зі мною, згинули... Младан... Младан... братом мені був, не слугою... таким будеш і ти.

І поклав свою малу але кремезну і сильну руку на рамя молодця. А сей глядів у сі сині мов море глибокі очі і наче під впливом якоїсь таємної сили відповів:

— Буду, княже, клянуся на батькові кости та на Перуна!

— На меч, сину, клянись! — сказав Святослав поважно. — Що Боги моторять, ніхто не знає, меч один не покидає чоловіка, хіба що чоловік сам його покине.

— Клянусь мечем, князю, що послужу тобі, як служили брати.

— Гаразд! — утішився князь, — спасибі тобі, Люте,

що привів сього героя. Іди-но у город, поклич Добриню і Володимира, а ти хлопче... як тобі?

— Мстислав.

— А ти, Мстиславе, ходи зі мною і розкажи мені, чому ти, вже третій з роду йдеш за мною, підчас коли другі десятих або і дванацятьох синів годують з одної миски за печею та навіть на Купала не пускають, щоб бач чужі блохи не обкусали?

Князь пішов до коня, якого чистив, всунув щітку у торбу при сідлі, що лежало біля коня, а відтак попрямував у дворище. По дорозі розказував Мстислав про свою судьбу і наче угадав, що подобається князеві, а що ні, бо говорив коротко, звязко. Святослав раз у раз глядів із під ока на товариша, а коли сей згадав за Калокира, почервонів увесь, а Мстислав замовк в одній хвили. Високе чоло Святослава стягнулося усе у зморшки наче синє небо, коли з нечевя набіжать з над Руського моря чорні хмарюки.

Густі брови наїжилися, а в очах заблестіли якісь такі страшні вогні, що Мстислав задрожав.

— На Церуна! — подумав, — горе тому, хто йому вийде в дорогу!

— То він має твої гривни? собака Грек! — сказав князь хриплим голосом, у якому звучала наче якась струна дикості та жорстокості. — Та ми відберемо їх йому. Я знаю, що у нього нечисті руки, але доказів не маю. Так само і воевода Фарлаф... — ту князь станув і звернувся до молодця.

— Хлопче! — сказав, — ти тут чужий, нікого не знаєш, ніхто і тебе не знає, правда?

— Так, княже, хиба один Лют.

— Се нічо, се золото не чоловік. Але ти... умієш ти мовчати?

— Як батькова могила. Попробуй, княже, побачиш.

— Ну гаразд! бачиш отже, мені здається, що Фар-

лаф і Калокир кують крамолу проти мене. Ти знай се і бережучи мене, сліди за їх ножами та мечами, щоби котрий не найшов дороги до мого серця. Я смерті не боюся, лише зради... але ось говорити тобі про се не вільно нікому — навіть у сні! Поняв?

Мстислав поклонився.

— Буду княже твоїм оком там, де твоє не сягне, та твоїм щитом, де твого не буде!

— Добре, а тепер розкажуй далі!

І розмовляючи, пішли у дворище.

VI.

Не гляди, княже, чужої землі!

У тьмавій приємній кімнаті княжого дворища ждала на князя чимала товпа людей. У дорогих шубах та шапках, прикрашені золотими та срібними ланцюгами, самоцвітним камінням та шовками сиділи і стояли руські купці-гречники, між якими видніло і кількох Греків з чорними бородами та лискучими очима, у синіх туніках та жовтих сапьянцях. Поруч них віддільно станули земські бояри, що не брали участі у поході, а між ними визначався велетенського росту муж може шістьдесятьлітній зі сивою бородою, у шоломі та дорогій византійській збруї. При ньому стояв дванацятьлітній хлопець кріпкої будови тіла, з темно синіми очима та темним волоссем, але з дивно правильними чертами лица та повільними рухами тіла. Хто глядів на нього, той немов бачив, що хлопчина силою вгамовує вибухи своїх бажань та пристрастий, яких відблески появлялися хвилями у глибині його зіниць. Спокійно і розважно гляділи вони на світ, наче перечуваючи сю задачу, яку колись мав сповнити саме той молодець.

Сим високим старцем у збруї був воевода Добриня,

а його молодий товариш, се молодий князь Володимир, син улюблениці Святослава Малупі.

По другому боці кімнати стояло з двадцять оружних мужів у византійських та варязьких збруях, або і без них у скіряних каптанах, широких чересах та шалках з вухами.

Князь сів на стільці, який подали йому слуги і обкинув зором увесь збір. Мстислав, що стояв при дверях, бачив, як на лиці Святослава показувався глумливий усміх, а його голос, коли обізвався у перве, зазвучав різко, наче скрегіт різаного каменя.

— Гаразд, панове бояри! а і вам, грецькі гості, добро з приходом! Щож приносите з моєї херсонезької та болгарської волості? Чи живе ще недруг наш і ваш кесар Іван Цисміській? Чи патрицій²⁹⁾ Калокир уже перетягнув на свою сторону усіх бояр царського престольного города?

Зпоміж Греків виступив наперед муж у середніх літах з богатим ланцюгом на шиї, а за ним дванацятьох рабів несло дарунки: золоті та срібні миски, свічники, кубки, ковтки, ланцюги, спряжки та залинки і звої величавих паволок, на яких виткано золотом львів, орлів, коний, людий та всілякі казочні потвори.

— Хто ти? — поспитав князь.

— Я раб рабів твоїх, ваша княжа високости, Партеній, сумирний раб божий із Доростола³⁰⁾, прихожу як посол від патриція Калокира з Переслави³¹⁾.

Мстиславові аж мороз пішов поза скіру, коли почув се імя. Він зблід як стіна і глядів лише, витріщивши очи, на мужа, який з облесним усміхом та покірним лицем слухав слів князя.

— Я так і думав, що ти ще тут у нас не був, бо бачу, що станув між сими, яким дещо невсмак пішли мої походи на південь. Коли тому три роки клявся я Калокирові на Перуна та Велеса, стояв він та други його

між моїми гриднями. Нині чомусь то ви відцуралися від них, а пристали до моїх плугових бояр. Се вельми поважні та добрі люди і я їм чести не уймаю, але се не пара вам, ні нам, що беремося повалити великого кесаря у Царгороді, а посадити на його престолі маленького Херсонезця.

Їдкі слова Святослава поділали на послів наче відро холодної води.

Лиця їх помертвіли, поблідли. Вони бач налякалися, що князь проглядив їх дволичну гру і добре розумів, що Калокір був лишень куклою царгородського кесаря — а міжтим вони вірили у його легковірність.

— Він сміється з нас, — погадали, — а за хвилину велить наволічи на паль, або виколоти очі. Бережіть нас, Спасе і ти Пречиста!

Але так не було і швидко успокоїлися послі, коли князь заговорив далі.

— Боїтеся Циміскія? ну добре, але я його не боюся. Як що доставите мені усе те, що обіцяли, то маленький Херсонезець сяде таки в золотій палаті кесарів на великому престолі. Тому можете сміло ступити знов на той бік кімнати, де брязчить збруя моєї дружини та де сидить на маленькому престолі великий князь, що страхів не боїться.

Партеній відітхнув і скісний погляд його очий упав із під повік на гурток княжих дружинників, між якими визначався дородний, білявий муж з рум'яним лицем та великими круглими очима — Фарлаф.

Метислав побіг зором за поглядом Грека і побачив, як Варяг тріпнув згідно пальцями.

— Князю! — відповів посол, — господин мій, патрицій Калокір, недармо славить під небеса розум твоєї достоїнності. Ти сейчас замітив, що ми не прийшли сюди зі сим, з чим приходили колись. Іван Циміскій вернув зі сходу, і як усе велося в життю, так і тепер вернув по-

бідником, а з ним стотисячне військо. Усі наші приклонники покинули нас, багато гроша, який поплав у їх мішки з Херсонезу та Доростолу, пропало. Кесар велів удушити сина і осліпити зятя патриція Калокира, а сам збирається іти війною на Болгарію. Ось чому приїхали ми, князю, остережи тебе і на вколішках благати: Іди, князю з Болгарії, вертай на Русь та жди пригідної хвили. Покищо не благословить Бог нашому господинові на престол, ні тобі на болгарські волості. Заждім, а за кілька літ певно знову прийде нагода відбити втрачене! На доказ вічної дружби та щирої любови посилав тобі ось ті дари!

Святослав навіть не глянув на скарби, які зложено у його стіп, а на які ласим оком глядів Фарлаф та Варяги. Його лице поблідло, а на чоло виступила кривава аж синя жила, ознака гніву.

— То так? — начав тихим, хриплим голосом. — От такої співаєте тепер, коли дружинники мої стоять за Дунаєм під брамами Румелії? Ну гаразд! я не тягну Калокира за бороду. Хоче... то нехай про мене чепить у Доростолі та перебірає чотки, або їде цілувати коліна кесаря та заплатить за нужденне життя носом та ухами, язиком або очима. Я обійдуся без нього та поїду сам добувати невянучої слави або смерті і сяду на престолі сам, або погину! Краще самому опершись о дерево, боронити життя, чим повірити його охорону трусів!...

Голос Святослава крішав в міру того як говорив. При словах „я обійдуся без нього“ встав і випрямив свою могучу, геройську грудь, наче наставляючи її ворогові.

Хитрий Грек зігнувся ще низше.

— Великий князю! — відповів. — Калокир не думає навіть покинути рядів дружини твоєї достойності і за себе не боїться. Він дрожить лише за життя твоє і твоєї дружини. Тому благає тебе, як найвірнійший

друг, щоби ти не кидав свого безцінного життя у страшні небезпеки нерівного бою. Друга нагода може лучитися, але друге життя ніколи. Коли згинете, Ти і дружина, хтож оборонить Калокира?

З зачудуванням глянув Святослав на Грека, в сумніві, чи не скривдив його підозрінням трусости, де промовляла тільки дружба. Тому сказав вже лагідніше:

— Вертай у Доростол і скажи, що я іду туди з дружиною. Калокир нехай не боїться за мене. Коли сам готов гинути, ну, то згинемо оба — буде веселіше. А як що побідимо, чого надіюся, то посміємося з його обави. Скажи йому, що як нема на світі скарбів, якими можна би мене купити, так нема на світі небезпеки, яка здержала би мене від наміреного та порішеного походу.

Низенько поклонилися послы і вийшли. Князь усів знову на стільці і задумався, перебіраючи пальцями темний чуб на вершку голови. Всі мовчали і перешіптувалися нишком. Лишень Фарлаф покинув своє місце при князеві і поза плечі усіх прямував до дверей за грецькими послами. За ним збірався до відходу і Мстислав, бо надіявся, що стрітяться з Партенієм, — коли нагло почувся голос князя:

— Не відходи ще, Фарлафе, послухаємо, що скажуть наші земські бояри та огнищани!

Лице Фарлаба почервоніло, наче у хлопця, якого зловлять у чужому саді. Він вернув на своє місце, а Мстислав скористав із руху, який повстав між зібраними і станув недалеко дверей, щоби вийти ще перед другими. Міжтим з поміж бояр виступив старий Путята з Києва, низький з кривим носом, що мов клюв грабіжної птиці виставав зі сухощавого, опаленого вітрами лица.

— Князю Святославе, — начав. — Мене вибрали земські громади бесідником, щоби я поклав тобі на серце бажання Полянських громад.

Святослав стягнув брови грізно, але відповів спокійно.

— Не громади мене поставляли князем, не вони дають мені дань на харчі для моєї дружини, тож і не можуть вимагати, щоби я був їм на вислуги.

— Се правда, княже, — сказав на те Путята. — Князь Ігор ходив на полюддя і збирав борошно, шкіри, віск та мід. Тому і любив його нарід, а погані Печеніги не забігали до нас рік у рік. Ігор пильнував землі батьків і земля...

— Покрила його, вбитого Деревлянами, — докінчив за Путяту князь.

— Не земля його вбила, а його власна несесть — відповів боярин.

— Пусте городиш, Путято! — кликнув князь. — Ігор пильнував вас і ви вбили його, а за рік-два скажете ще, що і могли його вбити без суду, бож його як раба годували. Я не раб, мене годувати не будете, я сам годувати-му себе і дружину ось чим!

Ту князь ударив рукою по рукояті меча.

— Княже! — завважав старий Путята поважно, — знаю, що ти нас, мирних землян не любиш і не слухаєш — добре! але сивий волос шанувати, є повинністю усіх, се закон прадідів, тому повинен і ти вислухати, що тобі говорять старці твого народу!

Княжі дружинники глянули на Святослава, бо сподівалися одного зі сих вибухів дикого гніву, перед якими так усі дрожали, але о диво! Князь опустил голову, потер чоло рукою і замовк сейчас.

— Правда твоя, батьку, — сказав по хвилі — говори, що знаєш, слухаю!

— Слухай князю! В тебе щире, золоте, руське серце, а не грецька ідь, ні варязький камінь. Тому і сам знавш, що тобі не грозить у нас судьба Ігоря. Ти не Ігор, а твоя дружина, се по найбільшій часті таки наші

діти та внуки. Се дає нам право бажати собі, щоби вони гинули для добра руської землі, а не для твоєї лише слави. Ти на полюддя не ходиш, нам ніяке діло до тебе, але наші діти гинуть із тобою, а їх вигодували ми. Не купили ми тебе, не купив ти їх. У тебе твоє право, у нас наше. Ось бачиш, — доки сидів у Ітилі хозарський каган³²), зрідка показувалися лишень Печеніги у наших степах. Розлетілися хозарські пастухи по східніх пустинях, вигинули хлібороби та купці, остався степ, а по тих степах гуляє орда. Ти сам, княже, не раз і не два побідив їх, та що з того? той сам грім, що розбив Хозарську державу, отворив їм також ворота на Русь. Збагни отже своїм розумом, Святославе, що тобі робити. Не до князя отсе кажу, лише до Русина-Полянина з Київа.

Святослав не відповів сейчас бояринові. Він вдивлявся у простір очима вітхненого бояна а далі начав:

— Болгарія, Переяславець, Дунай, золота Византія — се рай! Коли я ішов на Хозар, Печенігів, Вятичів, бажав я покорити їх вам на славу і вони покорилися перед вами. Ви стали сильнішими від усіх народів землі, навіть від кесаря, бо і він дрожить перед нами у своєму теремі. Та тепер хочу іти туди і взяти собі болгарську землю, собі і вам. Се середина землі моєї. Там золото, срібло, паволоки, шовки, збруя, вино, а з Руси хліб, риба, шкіра, віск, мід і челядь. Там вигода, достаток, соняшні поля і луги, світло і тепло, се волость Дажбога. А вам чималі бариші прийдуть із торгівлі у сих нових землях. Може ні? Тож я здобуду сей край, а за рік верну і покінчу з поганими, як покінчив з Хозарами. Ну щож, Путятю, вдоволився?

— Чи ти, князю, підеш у Переяславець, чи тут останеш, на се твоя княжа воля — відповів Путятя, оминаючи пряму відповідь на запитання, — розваж лише, що ніякі богацтва не заплачуть за всю кров та

сльози, що полються з твоєї причини у степах і на Дунаї, вкінці уважай, щоби шукаючи чужої землі, свої не втратив. Великою є людська злоба, а злі дорадники і рідну дитину уміють підцькувати на батька, або і одного рідного брата на другого. Ти, Святославе, могучий князь, такий, якого не було ще на нашій землі, та проте ти лише чоловік. Що буде діялося у твоїй землі, коли над тобою відправлять тризну? Хто удержить в послуху Болгар, Хозар, Вятичів? Твої сини навіть до Новгороду йти не хочать, бо їм за далеко... Тому не слід тобі ще чужих земель шукати, а зібрати власну в одну руку та злучити її, споїти, як землі одної родини!

Князь стягнув брови, і ждав видко нетерпеливо кінця бесіди Путятя. Коли старець скінчив, підняв руку на знак, що хоче говорити.

— Слушайте, Путято і ви бояри, доки ще кров красить моє лице здоровлям, доки Дажбог подає силу моїм раменам, а удар могого меча наче удар Перуна торощить ворожі черепи, доси не вірю, щоби з моїх рук могла випасти керма княжої власті. Мої сини та їх воеводи заступлять мене та світити муть ворогам, чи бунтівникам у очі мечем і пожежею. Вони творити-муть також в мойому імени правду людям на суді та приносити-муть жертви богам за себе та народ. Коли я верну, — не скорше, — осяду у Києві і зроблю усе те, чого хочуть від мене бояри. А покищо нехай сей, якому по батькові нічого не належитья у спадщині, візьме землю, котрої ніхто не хоче... Володимире, ти будеш князем у Новгороді, а воевода Добрина поможе тобі у правлінні, якщо не стане тобі умілості.

Володимир покраснів, його прегарні очі загорілися блеском. Він поступив два кроки вперед, здавалося в першій хвилі, що кинеся на шию своїому татові. Та Добрина шепнув йому до уха кілька слів і хлопець укліяк

у стіп батька, кладучи руку на меч, який Святослав держав у руці.

— Клянуся на Перуна, Велеса та всіх богів землі, води та воздуха і на сей меч, оборону і опіку усіх, що шукають правди у життю, що доховаю віри князеві та слухати-му усіх його приказів. Рука моя та голова завсіди будуть трудитися по волі його, доки не розділить нас Мара-Смерть!

Святослав поклав руку на кучерявій голові сина і підніс очі на небо мов у молитві. Грובה мовчанка панувала у зборі, навіть християни, яких було там кількох, мовчали, переняті повагою хвилі. Здавалося, що над сею хлопячою головою буяє невидимо геній будуччини, та ніхто не знав, що се геній будуччини усеї руської землі.

VII.

Перші кроки.

Коли по засіданні княжої ради Мстислав вийшов поглядіти Партенія, не найшов уже його, зате побачив Фарлафа, який допитувався за грецькими послами поміж дружинниками та купцями. Вони відповіли йому, що послы таки сейчас відіхали човнами. Мстислав чув сю відповідь і бачив, як почервоніло з досади лице Варяга. Він затиснув п'ястуки та закликав зтиха, але відтак ударив себе рукою по чолі і посвистуючи, пішов у свою квартиру.

— Видко він мав діло до Партенія — подумав молодець — і певно знає, де він... а ну ж бо, попробуймо щастя!

І з поклоном приступив до Фарлафа.

— Як що благородний конунг³³) бажав швидкого післанця, та я дожену човни верхом! — сказав. — Я без

служби та хліба, волочуся за богатими людьми і радо послужу тобі.

Фарлаф ледви глянув на молодця і лиш згїрдно потряс головою.

— Ні! — відповів — мені не потреба післанців, ні слуг з руського племені. А впрочім, не так то легко дігнати кого на бистрій течії.

— Я дожену!

— Не потреба, іди собі! — засміявся Фарлаф. — Благородний Партеній та ярль³⁴) Фарлаф обійдуться без таких післанців як ти.

Мстислав поклонився, Фарлаф відійшов, посвистуючи, даліше.

Так отже не удалося молодцеві дізнатися про місце, де перебував Партеній. Зате дізнався, що між ними є зносини і то часті. Сей успіх вдоволив його зовсім. Коли йому удасться не втратити з очей Фарлафа, то певно найде Партенія, та зажадає від нього рахунків з його вчинків. Тоді зродилася у душі молодця постанова не покидати найденого сліду нізащо у світі. Обовязок мести за кривду вріс так глибоко в його душу, що у першій хвилі забув навіть на обовязки, наложені на нього князем. Але вкортці нагадав собі їх і сейчас уложив собі плян поступовання. Відшукав Люта та передав йому на переховання свій меч та щолом, а сам пішов у дворище Варягів, де наставник враз із челяддю заходився біля вечері.

— Чого тобі? — спитав дворецький молодця.

— З приказу князя, прийміть мене між челядь! — просив Мстислав.

— Хто ти?

— Я... боярин!... а хто я, се не твоє діло!

Мимоволі та мимо недостачі досвіду, найшов молодець найкращий спосіб поступовання з двірськими блюдолизами. Дворецький глядів хвилю на дорідну та

струнку стать молодця, вкінці склонив голову покірно і сказав:

— Коли так, то йди, благородний боярине, та роби, що хочеш, я про тебе нікому ні слова не скажу. Клянусь Перуном!

І Мстислав остав між службою.

При вечері засіло до столів поверх триста Варягів. Фарлаф сидів сам кінець стола та видавав прикази. І хотяй Варяги мали звичай богато пити при їді, він пив мало і скоро покинув кімнату. Коли вийшов, вису- нувся за ним і Мстислав.

Криючися попід паркани та гори мішків, вовняних покривал, сідел, поміж товпи сплячих, або сидячих дру- жинників, слідував молодець за воеводом Варягів аж до послідних хат, де пробігала вулиця, що окружала увесь острог. За нею їжилися уже палі частоколів. Фарлаф станув на вільній улиці й оглядався. Мстислав припав до землі, але зза угла крайньої хати, під якою укривався, слідив бистро за воеводом. А поведення його було справді чудне. Зложивши руки довкола уст, обізвався тричі со- вою. За хвилю почувися десь з віддалі такі самі знаки, а тоді Фарлаф підійшов до частоколу і без труду видо- був два кілки, якими прибivano палі частокола до по- перечних лат. В долині були палі підрізані, а нарізи прикрито землею.

— Гарно! — подумав Мстислав, — такі чотири палі і пропало могуче городище Київських князів.

Міжтим Фарлаф застромив кілки між другі палі, щоби не погубилися, а сам підійшов якраз до сеї хати, під якою чаївся Мстислав і відкинув засуву. Відтак став обходити хату довкола і нагло стерпла скіра на Мстиславові... Йому нікуди було тікати. Довкола вільне місце, а найблизші паркани доволі далеко, — заки змігби добічи, певно побачивби або почувби його Варяг. Зірвався отже та рішив і собі обійти хату другою сто-

роною, наче ловець, що тікає довкола грубого дерева перед туром або кабаном.

Тихим, нечутнім кроком пустився здовж стіни і якраз коли станув перед темними дверми, почувися голоси при частоколі. Одним скоком найшовся Мстислав у хаті. Вона була повна бочок з рибою та вязаних у звої волових шкір. Саме у сій хвилі вийшов зза хмари місяць в повні і розяснив децю кромішню пітьму хати, крізь вузенькі вікна та відчинені двері. Мстислав ледви успів залізи між шкіри та заховатися за найбільшою бочкою при вході, коли у двері вступило трьох мужів: Фарлаф, Партеній і якийсь слуга. Слуга станув при засуві з ратищем, криючися за дверми, а двох других увійшло у хату.

— Чи тут безпечно? — спитав голос Партенія.

— Зовсім, яж сам відсунув зовні сі двері.

— Гаразд! Панагія поблагословить діло твоє, достойний „протоспатаріє“!³⁵⁾

— Протоспатарієм зовеш мене?

— Так! як що удасться наше діло, золоті лати та хвостатий шолом стріне тебе у царському хризотріклінію³⁶⁾, на се маєш слово царя Івана.

— На Гель і Норни³⁷⁾ — скликнув Фарлаф — мій меч на услуги імператора!

— Імператор не потребує ще тепер твого меча, а твоєї голови. Ось тобі від нього дарунок і питання.

У пітьмі почувся питомий бразк золотих монет у скіряному мішку.

— Справді, царський дарунок! — закликав Фарлаф — а тепер скажи, про що питається володар Сходу свого протоспатарія?

— Коли виїздить Святослав із Києва?

— Завтра!

— Так? В такому разі старайся з твоїми Варягами йти передом, коли прийдеться біля Ненаситця перетя-

гати човни. Наші степові союзники нападуть на задню сторожу, де звичайно перебуває князь. Ви удавайте, що не знаєте і не чуєте, що діється і приходить на ратунок запізно. Поняв?

— А вжеж! Але хто заручить нам, що ваші степові друзі позбувшись ворога не захочуть позбутися і свідків?

Партеній засміявся.

— Подумай лише, протоспатаріє, що імператор воює у Сирії, та що за кожду ціну наймає хоробрих бояків, якіб слухали лише його, а він на них міг опертися. Притім Оле Гардарсон, варязький гетеріярх³⁹⁾ помер на гнилу горячку...

— О Боги! соломяною смертю!³⁹⁾

— Е ні! товариші протяли йому жили, але його місце необсажене. Хто йому приведе кількасот Варягів, той буде гетеріярхом...

— Згода! — сказав Фарлаф. — Лише одного не вимагайте від мене.

— Чого саме?

— Як довго я у службі Святослава, так довго не підіймуть ні я, ні мої люди руки на нього самого. На його бояків можемо, на нього самого ні.

— Розумію! — відповів Партеній — се гарно, що ви так вірно служите своїм панам. Тим краще прийме вас імператор Іван у ряди своїх військ.

— Колиж ви виїжджаєте у Херсонез?

— Сейчас! А на тебе ждати-му у давних термах на білому березі, якщо напад не удасться. Там обговоримо, що робити далі.

— Ага! значить, ви не дуже певні свого.

— Усе в руках Бога та Святих Його! — відповів набожно Партеній. — Часом дає він побіду і поганам, щоби покарати за гріхи християн. Тому не треба надто

уповати на слабі людські сили. Жду тебе отже у старих термах. Ну з Богом!

— Хай Боги зіллють на імператора та на тебе усі блага Азгарду!⁴⁰⁾ нехай перемога іде за ним крок в крок, а перед ним хай Тсор⁴¹⁾ молотом проторить йому дорогу!

Оба вийшли з хати й удалися до діри у паркані. Наче з горячої купелі вискочив і Мстислав і стрілою побіг у напрямі табору Святославової дружини. З грідниці Варягів долітав гамір п'яних голосів, на порозі сидів наставник та прикладав до закервавленого чола холодну воду. Котрийсь із гріднів кинув у нього окутим рогом та набив йому кривавого синяка. Мстислав спинився при ньому?

— Де князь? — спитав.

— У себе, спить, не ходи туди. Він там сам з женою, сином та Добринею. Навіть другі вояводи не йдуть туди у той час.

Але Мстислав не слухав слів дворецького, лише біг далі. У його голові гуділо наче у млині. Батько та його гроші, викуп довгу, мєсть над Партенієм і Калогиром, грецько-варязький заговор, мужність та благородність Святослава і хитрість Ціміскія — усе те мішалось у голові хлопця, який вправді багато дечого уже по дорозі побачив і навчився, та таки ще не привик до такого мно́жества подій і вражіннь.

При вході у дворище князя стояла сторожа і у неї просив Мстислав пропуску. Сторожа не хотіла його пропустити, думаючи, що се звичайний собі ізгой, що просить правди на свого жорстокого господина. Вартові відправляли його до тисяцького, або до вояводів, бо знали, що князь потребує спочинку. Мстислав не вступався, счинилася сварка; вкінці отворилися двері і у темряві почувся звінкий, а так добре звісний усім голос:

— А що там таке при вході? Попилися, котюги?

У голосі сьому звучала веселість, яка звичайно огортала князя перед виправами.

— Ні! — відповів вартовий. — Якийсь ізгой на силу преться до вашої княжої милості з якимсь ділом.

— Пусти його, чуєш? Ізгою, чи як тобі там... ходи сюда!

Притьмом кинувся молодець до князя та обняв його коліна.

— Згадай князю, твоє слово нині ранком. Приношу тобі вісти, яких ні ти, ні я, ні хто другий не надіявся. Від них зависить усе, честь, слава, а навіть життя кагана усеї руської землі.

Князь відправив одним движком руки вартових і відчинив двері кімнати.

— Ходи! — сказав.

Війшли у простору але низьку світлицю, вистелену коврами та обвішану золотою та срібною посудю і збруєю. У куті горів на комині веселий огонь зі смільного ріща, а у другому стояла висока і широка лежанка, вистелена ведмежою шкурою. При низкому столі на якому стояв великий збанок меду і срібні чарки, сидів Добриця і Володимир, а біля печі стояла гарна, невеличка ростом жінка з ніжними чертами лица та веселими очима. Всі троє широко відчинили очі, коли побачили молодця з наляканим виразом лица та у замараному одязі. Але Святослав засміявся.

— Не бійтеся, любі, сього хлопця, се брат Младана, що тебе, Володимире, учив метати ратищем з коня. Він тепер з Богами радіє у Вираї, а його брат ось між нами.

Молода жінка зітхнула.

— Кривава твоя слава, Святославе, — сказала нахмурившись — та й відай зібрав ти її хиба доволі на своєму віку. Не посидівби уже раз дома!

— Ха! ха! — засміявся князь та погладив кругленький підбородок жінки. — Бачиш, якого тобі сина-

сокола подарили Боги? То для нього трудитесь мушу. Коли я замкну очі, посягнуть по Новгород і Литовці і Чуди і Ярополк і Олег, не усидіти там Володимирові. Ось я хочу йому добути царство краще за другі, царство дунайських Болгар. Я не хочу, щоб брати від першої моєї жінки казали йому: „Ти „робичич“, слухати нас повинен, а не ми тебе“. Ти сама знавш, що він сильніший і мудріший від своїх братів.

— О так, се правда! — поспішилася підтвердити Малуша і з материнською гордістю поклала руку на кучерявій головці сина.

Міжтим Добриня підсунув молодцеві кубок меду і сей випивши, оправився вскорі.

— Розкажуй-но, Мстиславе, свої вісти — сказав вкінці князь, — а ти, Малуше, дай нам дечого попоїсти.

Мстислав чував нераз, що Святослав живиться лишень печеним мясом та хлібом, а ніяких присмаків не добагає, але не дуже вірив у се. Тепер передсвідчився, що так є справді, та що навіть молодий князь Володимир зовсім на батька схожий. Княгиня зняла знад багаття чимало прутиків з куснями жареної баранини і подала їх на срібному полумиску князеві, а сей вручив кожному по одному, не виключаючи і Мстислава.

— Їж, брате, коли будеш ситий, краще розкажеш. А ти, Добрине, не любиш такої їди, тож зїж лише про око один кусень. Вже і так Малуша кривиться, що я приймаю гостей по степовому.

Добриня засміявся, Малуша вдарила князя маленькою рученькою по мягкій чуприні, а відтак всі прийняли за їду. Навіть на бідного ізгоя-Мстислава дуже любо поділав сей веселий і щирий родинний настрій і він зі смаком заїдав товсте мясо, загризаючи хлібом.

Аж покінчили усі їду і Мстислав почав розказувати. В міру оповідання похмурніло лице князя, хви-

лями набігали жили на його чолі, вкінці вдарив рукою об стіл і засміявся тим сміхом, яким сміється ворог.

— То значить, — сказав, — що Никифор і Калокір пошити мене бажали у дурні.

— Так воно виходить, князю, — відповів Добриня. — Біда лише, що самі пошилися, бо Болгарія твоя, Никифора вбили, а Циміській тебе боїться.

Князь задумався.

— Перш усього, — проговорив по хвилі — належитья подяка сьому ізгоєві за вірну службу. Коли у нього така рука як голова, то старий Ігорів Свинельд найшов наслідника. Але про заплату подумаємо аж за порогами. На тепер дай йому, Малуше, яке не жіноче памисто, але таке, щоби показувало твою вдяку за uratовання життя твому Святославі.

Малуша, з якої очий вже від довшого часу падали слези, а уста дрожали з переляку та зворушення, відхилила віко великої, багатими узорами прикрашеної скрині та видобула з нього золотий ланцюг з великим дармовісом. У кождому звені горів самоцвіт, а у дармовісі кілька жемчугів і великий смарагд. Вона повісила се на шию молодцеві і поцілувала його в чоло.

— Се, сину, тобі від жінки, за спасіння мужа. І не ізгоєм тобі бути, а старшим між гриднями.

Добриня був зворушений, Володимир глядів з подивом і пошаною на молодого, а так уже заслуженого хлопця, а Святослав ударяв себе рукою по коліні та видимо чимсь вельми тішився.

Лише Мстислав покраснів.

— Милостивий князю і ти, достойна княгине! — відповів дрожащим голосом — не на се я розказав вам мою пригоду, щоби взяти нагороду. А хочете мене обдарувати, так уже обдаруйте свободою від Рогдая, але пощо сі скарби? Сей ланцюг, се майно. А я за наживу не служу.

Святослав поклав йому на плече руку.

— Се не нажива, хлопче, а знак вдяки від дорогої моєї Малуші для тебе. Що ти свобідний, то на те наша княжа власть боронити пригнетених. Се тобі належиться і се ти одержав. А про нагороду поговоримо опісля. Ось ти красше розкажи Малуші за свою рідню, а я з Добринею пораджуся, як-би то завтра уладити похід.

Молодець розказував княгині за батьків, братів, Рогдая, Калину, Власта і нічого не скривав, бо бачив, як спочуваючим та добрим було серце сеї жінки і матері героїв.

І довго в ніч радилися ще князь, найстарший воєвода і наймолодший гридень.

VIII.

На порогах.

Слідуючої днини досвіта князь Святослав удався з усею ріднею та дружиною на беріг Дніпра. Тут волхв Перуна приніс коня в жертву Богові, а жертвівною кровю окропив чайки на ріці. Відтак упорядкував князь дружинників. Передом їхали на десяти чайках Варяги враз із більшим руським відділом, який мав перетягати човни через пороги. За ними ішли Поляни і Деревляни, опісля Сіверяни та помічний відділ Чорних Болгар і Вятичів. На кінці Тиверці і Уличі.

Кожде з племені, які заселявали широку і родючу руську землю, післало вибір своєї молоді у військо князя. Усе те були добровольці, які збиралися під рукою геройського володаря добувати слави у далекому краї. Могутньою та багатою була руська держава і ніхто зі сусідів не міг її дорівняти або стати для неї небезпекою. Тому усі, що бажали воєнної слави, йшли за князем у Болгарію. Ніхто не добачав ще і не доцінював

як слід печенізької небезпеки та не дбав про оборону степів.

Святослав нарочно пустив Варягів передом, а сам їхав серед Уличів у крузі якої сотки вибраних дружинників на самому кінці походу. Порядок, який визначено першої днини, мав остати і на будуче. Але ось по двох днях появився між княжою дружиною Фарлаф, який приїздив питатися, чи князь не поробить яких змін у розставленню дружини. Але Святослав відповів:

— Ні, змін не буде, іди як умовився, передом і не журися про се, що діяти-меться за тобою. Старайся доїхати чим дуж до Херсонезу на умовлене місце.

Фарлаф поклонився. О, коби він був знав, яке значіння мають ці слова! Те саме сказав йому був Партеній і то майже тими самими словами.

Коли Варяг відїхав, князь видав Мстиславові кілька приказів, але так, що ніхто їх не чув крім самого молодця і дав йому перстін з рубіном та двома жемчугами. Рубін і два жемчуги, се був знак Святослава, звісний усім його полководцям.

Мстислав поїхав наперед вслід за Фарлафом аж до перших човнів, у яких їхали Поляни. За порадою воеводів вибрав собі Мстислав найхоробріших і остав з ними позаду, підчас коли прочі поїхали дальше. Те саме вчинив Мстислав і з другими дружинами. Воеводи дивувалися, на що князеві саме найхоробріших вояків, одначе не противилися і коли надїхав князь, Мстислав ждав його на чолі кількохсот найдобріших молодців.

— Братя і дружино! — сказав до них Святослав. — Слушайте у всьому Мстислава Воеславича, як слухалиби мене. На се моя княжа воля. Він поведе вас у Херсонез, а там вернете знову до своїх воеводів!

Се сказавши, поїхав далі, а усе окруження князя і самі дружинники Мстислава заходили у голову, що се за молодець, та яка його задача. Але у Мстислава не

було гордовитости і всі пізнали, що се не є ніякий любимець князя, лише звичайний собі начальник відділу, який сам може не дуже і рад, що мусить самостійно орудувати військом.

І справді, прикази князя були вправді ясні і точні, Мстислав мав як найкращу волю, але все таки князь наражував життя — сей найдорожший скарб руської землі. Він, Мстислав, мав бути сторожем сього скарбу. Не дивно отже, що весь сей час проходив у нього мов у горячці.

Човни плили міжтим з водою. Варяги передом, а за ними прочі дружини, кожда про себе. Між поодинокими відділами були чималі відступи, так що увесь похід розтягався на яку милю. Порядок сей заведено тому, щоби човни з поживою, яку везли зі собою дружини, не перемішувалися з другими, не наїздили на себе та не спричинювали заколоту.

Аж ось почувся з далека гук та шум води, яка розбивалася о гранітові скали — се пороги. Ось тут почалася для дружини Святослава найтяжша праця. Через деякі пороги переїздили уміло улицьці керманічі з усім набором, при інших треба було людей та набір перевозити берегом, а лише порожні човни сплавлювано водою у низ. Поміж скельними лавами порогів була завсіди полоса спокійнішої води і ціла штука керманічів лежала саме у сьому, провести туди човен. Але се не завсіди вдавалося і кілька човнів розбилося таки о вистаючі чорні лави. Що правда, се не спинювало походу, доки під вечір не доїхали дружини князя Святослава до пятого порога: Ненаситця.

Тут спинилися усі човни, а дружинники станули табором на березі. У перве від виїзду з Києва зібралися відділи знову разом і переночували в купі. Безчисленні огні запалали у тихому вечірньому воздуху, але веселості не було у зборі. Всі ті тисячі молодих людей не боя-

лися ніякого ворога, ні небезпеки, але у всіх однакою була обава перед темними силами Чорногога-Морока та його дітей.

Колись давно син могучого Бога-Дажбога Дніпроплив собі спокійно у Руське море гладкою спокійною філею. У його струях відбивали ясні зорі, князь місяць та святе сонце свої світляні лиця. Тоді у глибокій воді ставало друге сяєво, що блестіло та ясніло, хочай не гріло видця. Се був наче сон про небо у глибині води.

І позавидував Бог пітьми, чорний Бог-Морок, злочинний степовий Див⁴²) слави Дажбогові і став перебігати дорогу Хорсові сірим степовим вовком. Але наче удар з батога ударив його луч із ясних очий. Завив, заскавулів Див вовчим голосом і провалився у землю. Аж вийшов у ночі над воду, щоби її спинити, але невиносимий блиск зір, що сіяли у зеркалі, осліпив його. У скаженій лютоści провалився Див і знову усе створінне зраділо, бо думало, що на віки счез уже зі світа батько усього злого та усієї погані. Аж ось почала ворухитися землямати та кидати величезні вали землі. Сі вали репалися наче боляки, а з них висувалися до сонця, до Хорса-Дажбога чорні руки, щоби пірвати соняшний круг та запроторити у підземелля. Кинув Хорс своїми лучами на темні сили Морока, безсильно опали простягнені руки чорних потворів. Їх тіла повалилися на землю і вкрили її довгими рядами скаменілих туловищ — жулавцевими скалами. Залягли вони і русло ріки, але вода ударила на них знизу зі страшною, непоборимою силою добра, що побиває лихо і проломивши чорні звали, пробила собі шлях у море. Одначе під сими скамянілими трупами дітей чорної сили не спить вона сама, хоча й не посміє стати супроти білої, ясної, доброї сили.

Але зрадно, крадьки, коли ніхто про се і не думає, виринають перед очима перераженого плавця чорні страшні руки і поривають необережного у пучину серед

скаженого реготу усіх дітей чорного Бога. Тому не раз у давних часах купці та вояки приносили у жертву темним силам рабів, коли приїздили на пороги. Не робив цього Святослав. Де можна було, там боровся з ними і побіджував, де годі було надіятись побіди, там казав воякам іти берегом.

Коло Ненаситця заночували усі дружини крім Варягів. Сі перетягли свої човни уже з полудня, а під вечір були уже за порогом. При ватрах розсілися лише самі руські люди. Усі мовчки поїли, що Бог дав на вечерю, а відтак полягали спати. Чат не ставляв ніхто, бо навіть Печеніги знали про страшних духів Ненаситця і боялися їх. Навіть днем боялися доїздити до самої води, бо мовляв, хто задивиться у скажені вири порога, того він і невидимою силою пірве та зітре у своєму камяному млині.

Навіть сам Святослав не співав та не веселився, як се у нього бувало при походах. Поважно догризав кусень мяса та попивав пивом, а його воеводи сиділи мовчки поруч нього. Зівши, потер чуба дебелою рукою і поглянув на зборі.

— А що, братя воеводи! острі ваші мечі та списи? — спитав суворим, різким голосом.

Усіх прошиб ляк. Невжеж Святослав береться воявати мечем з Дивом-Мороком?

— Острі, князю, — відказав за усіх сіверський воевода Шварно, — та бач не знать, на кого нам зняти їх прийдеться. Ворога нема!

— А ось-там!

Тут князь указав рукою на біляву піну, яку скаженіюча Дніпрова хвиля вигортала зі свого нутра та випльовувала на скалистий беріг.

Всі задубіли і замовкли. Зі сумнівом глянули один на одного з німим питанням у очах, чи може злі духи не помішали глужду князеві.

— Борися, князю з людьми! — сказав по хвилі мовчанки Шварно. — Але духам дай спокій, бо їх не побореш мечем, ні списом та не ослонишся щитом. Думай про молитву, або жертву, не про бій, а якщо не хочеш молитися, то мовчи, не визивай темних сил, бо ти не Бог.

— Ха, ха! — засміявся князь злобно, — знаю я добре, що так є, як кажеш. Але чи ти думаєш, що темні сили лише у ненаситецьких пропастях ворогують на світло, на сонце і на добро? Як під сими святими філями криються чорні руки Дивових чудовищ, так серед вірної княжої дружини чаїться... зрада.

Наче грім ударив нагло серед зібраних. Всі позривалися, лиця почервоніли, засверкали очі, а мечі зі зловіщим блиском вискочили з піхв...

— Як то? що то? хто зрадив? кого? де він? Топором злодія! у воду! в гноївку під крати⁴³) — кричали один через другого воеводи, прискочивши до князя, який непорушимо і спокійно сидів, сперши руки на мечі.

— Хто зрадив, знаю — відповів воеводам — і його тут нема. Що буде далі, побачите. А покищо нехай кождий з вас, переволікши човни у воду, збере усіх своїх вояків і став на півперек від ріки, аж до ліса у звичайному порядку.

Тут показав на темну стіну ліса, що простягався поруч берега у деякій віддалі від води.

Воеводи мовчали. Якто? у війську коїлася зрада, а вони про се нічого не знали? А може прийдеться завтра рубати зрадників? У груди кожного закипіла злість і жадоба пошматувати проклятих ножем або топором. Слова князя зробили своє. У сих ворогах чи зрадниках бачив кождий висланців темної сили чорного Бога п'їтьми і присягав нишком про себе визвати їх завтра до бою на смерть без пощади, ні для них, ні для себе.

— Усяке бувало на руській землі, але зради не бу-

вало і ми сю погань осиковим кілком у живе горло вбемо! — говорили про себе герої, розходячися до своїх дружин.

При огні остав лише князь із Мстиславом, якому давав прикази і ради. Молодець ловив усім своїм еством слова князя, а ягоди його горіли румянцем одушевлення.

Коли далеко за Дніпром засіріло небо, а на овиді зарожевів обрій степу, князь повстав і простяг свої могучі рамена у небо і молився богам світла, що саме вертали на землю. Нишком кралися балками та яругами злі духи пітьми та забірали зі собою клапті розбитої темряви. Голоснійше шумів та скаженів Ненаситець по скалам, радіючи здається потонувшими учера жертвами, а ждучи нових. Мстислав у повному наряді удався і собі до свого відділу вибранців і вскорі заревли роги, що мали будити військо.

Зароївся беріг ріки вояками, купцями і рабами, що мали перетягати човни, або берігти панського добра. Огні задимилися знову, а чимало рабів та дружинників пішло гуртками у ліс за дровами. Подався туди і Мстислав, який укрит лискучі лати вовняною гунею. Лати сі дарував йому при відізді Добриня і аж тепер пізнати було, як гарною та статною була уся поява молодого боярина. Стрій додавав йому поваги та достоїнства і аж тепер у перве глянули дружинники на нього з належною шанобою. Молодець пізнав ось, що відповідний стрій вправді не заступить заслуги, але її показує світу.

Вибранці Мстислава розсипалися і собі гуртками і пішли у ліс. Підчас коли дроворуби стали рубати гилля та пні, гридні Мстислава збіралися коло нього та скидали плащі, гуні або сіряки, які мали на собі поверх збруї. Такий бач приказ видав був князь, який знав, що Печеніги певно підсунули під табор шпігунів. Не сховатисяб від них вибранцям Мстислава.

За короткий час вернули дроворуби до огнів, але

Мстислав не вернув. Укривши своїх в гущавині, пішов крадькома вперед із Лютом, який знова найшовся між товпою вибранців і вельми радів відзначенням Мстислава у княжій службі. Мовчки продиралися оба лісом, ступаючи обережно, щоби не стрінути печенізьких чат. Ліс тягнувся поуз берега, а десь у половині порога підходив до води на яких двісті кроків. Понад водою проходив наче битий гостинець волок, тоб-то битий шлях, по якому перетягали на валках човни. Множество таких круглих валків лежало по боках шляху. Дружини княжі снідали при огнях, а раби витягали міжтим човна з води та клали їх на валки. На маленькому горбику саме у сьому найвузшому місці проходу поміж рікою а лісом стояв князь у оточенні своїх прибічних гриднів.

Мстислав і Лют бачили усе те з жулавцевої гряди, яка здіймалася серед ліса. З її вершка погляд обіймав усю околицю з порогом, волоком, нерівною, безлісною полосою та невисоким але дуже густим лісом. За собою бачили оба розвідчики місце, де остали в укритті вибранці Мстислава. Над сим місцем кружляли неспокійно риболови, ворони та инша птиця, вистрашена незвичайними гістями. По другій стороні камяної гряди не ворушилося нічо.

— Не вжеж Печенігів нема? — подумав Мстислав і аж зрадів, що найбільше добро руської землі, князь без перепони перепливе се найнебезпечнійше місце у до-розі.

— Далиб Боги, — сказав до Люта, — щоб „погані“ не поспіли напасти на князя! Здається навіть, що їх ще нема чого боятися. Ходім, погляньмо та дамо знати!

Але Лют усміхнувся.

— Ні, брате — відповів. — Ти „поганих“ не знавш. Їх тут завсіди повно, а нині певно і кілька тисяч набереться. Треба заждати і підглянути, де їх розвідчики причаїлися, щоби бути вчас на готові.

— Ба, але як їх найти? — питав молодець, який аж тепер побачив, кільки досвіду треба сьому, хто обіймає провід над другими, — от шкода, що Крук остав у Києві. Лют усміхнувся.

— Не бійся, Мстиславе, — успокоював молодця. — Князь не горнець, не розібеться від першого удару. А притім ще може заздалегідь дізнаємося, де Печеніги засіли. Вони самі зрадяться, коли прийде пора до набігу. Вони прецінь таки не на самій окраїні ліса, а десь у гущавнику. Заждемо — побачимо. А поки що не показуймося на скалі, лише глядім пильно довкола.

Не висуваючися зпоза кам'яної гряди, сиділи оба у тіни могучих дубчаків та яворів і гляділи на ріку.

А там кипіла міжтим робота на всі руки. Стоячи на холмику, князь давав порядок усьому. З гуркотом котилися човен оден за другим на валках по волоці, два ряди рабів попихало їх з боків, інші підкладали зпереду свіжі валки. Гладко і справно перейшли човни Полян, Деревлян, Сіверян, і помічних відділів. Човни сейчас спускали на воду та з поспіхом вантажили набором. Купці і раби відчалювали сейчас, а дружини борців оставали при човнах, гуртуючися при своїх воеводах.

Аж ось заворушилися ряди Тиверців та Уличів, а їх човни усі враз стали з гуркотом пересуватися по гладкому волоці. І нагло проймаючий крик журавля залунав у воздуху, за ним другий і третій. Мстислав здригнувся, бо відгадав сейчас, що се знаки, а не справдішні журавлині крики. В сій хвилі почув, як хапає його Лют за рамя.

— Гляди! бачиш?

І рукою показував на вершинку кучерявого дуба, що стояв недалеко місця, на якому саме находився князь. Між зеленою листвою темніло якесь темне пятно, наче тінь кинена верхком дерева на низше галуззя.

— Що се? — спитав Мстислав.

— Печеніг...

Рівночасно відіззався журавель у друге, а сим разом уже дальше на право у гущаві. Без труду догадався молодець, що саме там стоїть печенізька ватага.

— Остань тут! — сказав Лютові і пильнуй! Я піду за дружиною.

І миттю зісунувся зі скали.

Міжтим котилися човни, а за ними ішли далі дружини Тиверців та Уличів. Вкінці остав лише сам князь зі своїми прибічними дружинниками. Він станув на їх чолі і повільною ходою став поступати поруч послідних човнів. Довкола було тихо і спокійно, чути було лише глухий туркіт та скрип пересуваних суден, але ніхто не говорив, ані не сміявся, казавбись — у воздуху повісла буря, а кождий ждав першого грому.

Нагло... неначе вітер прошумів поміж рядами, неначе стадо воробців нараз запало у гущаву, тікаючи від шуліки, почувся тихий брязк металу удареного камінцями... се хмара стріл налетіла на дружину, а рівночасно страшний вереск пронісся воздухом. Здавалося, що усі темні сили, закляті у камяні гряди граніту, вигреблися зпід лісового покривала і йдуть облавою на сього, хто осмілився оружною рукою перейти їх царство. Кількох дружинників крикнуло з болю, Святослав кинув лиш оком на право, а побачивши ворога, задув у ріг голосно, зично, протяжно...

Тричі залунав ріг і тричі відповіли йому Печеніги своїм вереском та хмарою стріл. Відтак заройвся свободний простір при волоці тисячами їздців. На малих худих, але витревалих кониках сиділи невеличкі широкоплечі та косоокі кочевики, вимахували луками, списами та арканами. Усі летіли за своїми стрілами хмарою на ряди дружини, яка зібралася кругом князя, очікуючи першого удару.

Але князь не думав на отвертому місці приймати

бою з десять раз сильнішим, а ще до того кінним противником. Він уступив за послідні човни, які стояли ще на валках, а коли наскочили вороги, засвистіли пірнаті стріли дружинників, а були вони о много сильніші та цільніші від печенізьких. Чимало таки „поганих“ повалилося коміть головою у траву, а дальші товпи роздавили їх копитами. Але не спинило се варварів. Озлоблені, дишучи пімстою за смерть своїх, з поновним ревом грянули густою товпою на човни.

Зпоза них, наче зпоза забороло, відбивалися княжі гридні мовчки, з розвагою та спокоєм. Раз у раз валився розчіхраний напасник під копита коний, а довгі мечі наче лискавки мигали над головами оборонців. Святославові знаменито послужили човни і як забороло і як охорона від стріл, а зате Печеніги вскорі побачили, що непроберуться на конях через деревляні стіни. Тому більшість зіскочила з коний і пішла приступом на дружинників.

Тоді у перве зморщив чоло Святослав, що стояв у найбільшому човні. Товпа могла мимо усеї хоробрости залити його слабкі сили повинню людських тіл. При сьому Печеніги стали зблизька кидати аркани і стягати оборонців з човнів між себе. Побачивши се, пізнав Святослав небезпеку і знову задув у ріг.

А в сій хвили усі дружини, що стояли поуз ріки, бігом пустилися туди, обіймаючи наче раменами від полудня орду Печенігів. Оторопіли варвари, відступили дещо, але вскорі почислили противника і полишивши малий відділ проти човнів, головною силою ударили на дружини, що перегородили щитами усе поле і наступали на них з луком, списом та мечем. Оклик „Перуне! Перуне!“ приглушив на хвилю шум порога і завязалася страшна боротьба. Печеніги знали, що наколи побють дружини, то Святослав не втече з човнів. Його пильнувала ватага лучників від поля та ліса, а від другої сто-

рони темні сили Ненаситця. Поки що не займали напасники його гриднів і лише перед ними кипіла страшенна січа на рівних умовах. Княжих людей було о много менше, але напасники були на конях, хоч уже не усі, бо многі з них ще передше позіскакували при приступі на човни. Зате дружинники були дужші, лучше уоружені, а при сьому хоробрі понад усі похвали. Ніхто з них не був би уступив ні на пядь, бо знав, що тут ходить о князя, з якого життям та здоровлям вязалося усе: побіда, слава, добича, поворот, життя!

Густо падали трупи з обох сторін. З виттям та стогоном умірали варвари, мовчки, спокійно гинули Русини, або видобувшиися з глоти, перевязували глибокі рани рубцем сорочки, ременем, то-що.

І настала хвиля, у якій забули обі сторони, що бій сей має якусь ціль, а саме побіду над ворогом. Пяні кровю, кидалися на себе противники у скаженій злости і боролися, не оглядаючися ні на боки, ні позад себе. На віддаль кількох кроків метали списи та стріли, рубали мечами або топорами, шматували ножами. Навіть сі, що лежали уже у кривавому поросі, брали участь у боротьбі. Вони хапали ворогів за ноги руками, або пороли ножами черева коний та борців.

Тяжко було руським дружинникам достояти хмарі Печенігів, та проте ніхто й не думав оглядатися за дорогою до втечі, або за підмогою. Умлівали руки і у варварів, та всетаки побачили вони згодом, що їх більше чим ворогів та що остаточна побіда припаде таки їм, як що додержать поля, та з тим самим завзяттям доведуть січу до кінця. Серед темних, брудних товп стали почуватися дикі оклики радощів, або хриплий регіт та насмішки. Тоді Святослав, який з човна слідив за битвою з нетерплячкою, добув меча та зморщив брови у друге і раз у раз глядів у ліс, ждучи підмоги. Був уже

крайній час. Ще хвиля, а обезсилені дружини впадуть, або зйдуть з поля, а тоді погибіль князя неминуча.

Нагло замовкли оклики радости, а під самим лісом зчинився крик і метушня. Кільканайцять Печенігів упало, поцілених ззаду стрілами. Ранені перемішалися зі сими, що боролися з Полянами під самим лісом. За першою сальвою пішла друга, третя, а кожній відповідали скажені зойки та крики поцілених. Ціле праве крило Печенігів подалося в зад, а в сій хвилині догадалися Поляни, що хтось їм приходить у підмогу. Вони гукнули радісно і з ножем в руці кинулися на розстроєні ватаги ворогів.

Їх окликові відповів нелюдський рев та свист, але він не вийшов з грудий варвар, лише від чималої ватаги дружинників, які вискочили з лісового півострівця напроти самого порога і серед скажених криків, махаючи зброєю та наломаним у лісі галуззям, кинулися між... коні Печенігів, що ждали на панів неоподалік поза плечами борців. Табун злякався і з дико лискучими очима та розвіяними гривами влетіли коні між борючихся Печенігів. Настав неімоврний заколот між варварами, які щойно певні побіди вигукували з радости. В млі ока відхлинули товпи від боевого ряду дружин, та стали ловити розшалілі коні, або вбивати їх. А за табуном біг на чолі найдобірнійшої княжої дружини Мстислав і направив перший удар меча на сих, що обложили були княжі човни.

Мало хто уйшов з життям з поміж них, бо коли лише оклик: Перуне! залунав за їх плечима, зіскочив і князь з човна і мерщій повів своїх товаришів на ворога. Притиснені з двох боків Печеніги боролися до загину і згнули усі. В живих остали лише деякі, що сейчас на сам перший крик жаху за плечима подалися в зад і змішалися з товпою. Дружина князя злучилася з Мстиславом і обі наче тарани ударили на ворога. Та

у сього не було вже сил. Печеніги втратили надію на перемогу і змінилися у одній хвилині у звичайних степових кочевиків. Всі позабули нараз про товаришів, начальники перші дали ногам знати і хто міг, счезав у лісі, щоби як найскорше опинитися на вільних степах.

Погром був цілковитий. Вправді згинуло до двісті Русинів, а ранених було у двоє стільки, але Печенігів згинуло у десятеро більше, головню тому, що челядь і раби сейчас розбіглися по боєвищі і не оставили живим ні одного раненого. І так нікуди було брати полонених...

Коло полудня битва була скінчена, але Мстиславові не принесла вона радощів. Лют дістав палкою по голові, так що лежав без памяти у човні, а у правій груді найшли товариші глибоку рану від ножа. Свідомі лікарської штуки дружинники казали, що Лют не скоро верне у боєві ряди, тому сумно та невесело сидів молодець у княжому човні над своїм добрим другом, прикладаючи йому холодну воду. Товариші гребли веслами, другі балакали про битву, або спали на кожухах. Ранені перевязували рани, або запускали їх ріжними ліками.

Нагло піднісся з чердака Святослав, що спочивав на лавці і підійшов до Мстислава та Люта. Він поклав руку на плече молодця і сказав жартом.

— Я рад, молодче, що ти зі мною. Не зрадив ти давньої слави твого роду, бережи лише, щоби сам рід не пропав, а то й Володимирові треба буде колись героїв.

Молодець покраснів, товариші засміялися, а князь говорив дальше поволі.

— Боги руської землі заплатять тобі за твою заслугу щастям та добром на весь вік, а я іменую тебе вождем моїх прибічників. Тому — додав, звертаючися до присутних гриднів — глядіть на сього молодця як на мене самого. Він відкрив зраду і дізнався задале-

гидь про напад. Завдяки йому й розбили ми нині „поганих“.

— Слава воеводі! — гукнули товариші, що аж тепер дізналися про причину вивиснення Мстислава.

— Лют верне домів, — кінчив князь, — а що у нього хати дасть біг, то він поїде у твоє дворище, Мстиславе, поплатить твої довги золотом або мечем і зажде на тебе.

Мстислав кинувся князеві до колін, але сей обняв його та поцілував тричі по давньому звичаю.

IX.

У термах.

Колись давно зі соняшної Гелади на побережа Понта Евксіна (Чорного моря) приїхали галери, а з них висіли на беріг лискучі спіжевими збруями гопліти. За ними у крашену вовну одіті жінки та прегарні, чорноокі янголятка — діти.

Незвісні соняшному підсою Греції бурі, шаліли зі здвоєною силою у грудях горожан грецьких міст і наслідком сих колотнеч і спорів їхали на темний беріг Кіммерійців сімі прогнаних противників. Одна за другою приїздили вони і осідали поруч себе — серед варварських народів. Вскорі обвелися хати господарською стіною, а стіни цвітучими огородами та збіжевими полями. А вслід за сим появилися на зелено-синіх філях Понту другі галери, та вже не з поселенцями, а з кушцями, які забирали плоди чорноморського города і везли їх у далеку, гарну, соняшну та голодну Геляду.

Одначе грецькі поселенці не остали хліборобами, напів варварськими рибалками та пастухами. У їх городах розцвіли штуки, науки, повстали святині, палати, терми, заводилися ігрища — ціла нова Греція повстала на дикому скалистому березі Скитії. Згодом стали і вар-

вари приглядатися до грецького побуту і бачили, що серед його стін царить спокій, безпека і гаразд. Вони стали осідати у городі, або біля нього і займатися різними працями, бо сі праці приносили лискуче золото, солодке вино, пестре сукно та ясну, досі невидану зброю. І так цвіла грецько-скитська культура довгі століття, аж прийшли воєнні часи, мандрівки різних племен та народів, облоги, пожежі, війна, ворохобні, пошести.

Город змалів, повалилися городські стіни, поросли буряном звалища палат, святинь, покрушилися статуї, посчезали дорогоцінності і скарби. Коли у друге зібралися мешканці ставляти забороло довкола міста, лінія укріплень обняла о много менший простір чим передше. Довкола нових стін лежала широка полоса неужитків, на яких зміж бурянів, будяків та трав, то тут, то там визирали сірі звалища будівель — свідків славної минавшини; у них гніздилися гадюки, ящірки та скорпіони, а часами і гірші звірів та гадюк — люди.

Місто Херсонез лежало на малому каменистому півострівці, а не над заливом з огляду на се, що лекше було боронити вузької шийки, чим цілого круга укріплень. Рібучість горожан змінила була колись каменисту почву в родючі грядки, але з приходом ворогів закинули Херсонезці їх управу. Сумні звалища і руїни окружали город, що наче з трівогою горнувся до бережа у самому куті півострова. Все таки Корсунь був на свій час ще чималим містом і важився навіть нераз ставити опір византійським кесарям. У часах Святослава був він по стороні Калокира, а византійські стратегі⁴⁴) не показувалися у ньому. Рада міста порішила піддатися у опіку могучого князя Руси тим радше, що князь не правив від города ніякої дані. Ось чому Святослав прибув з усім військом до ктенунтського заливу.

Тут було завсіди чимало купців-гречників, що їхали на Русь і других, що вертали з Болгарії. Від сих других

дизнався сейчас по приїзді, що воевода Свинельд з трудом держиться лише у Болгарії та що кесар збирається на нього великим походом. Тому рішився таки сейчас відіслати на Русь усіх недужих та ранених, а з усіми здоровими спішити своїм на підмогу. Корсуняне бажали повітати князя з великим торжеством з музикою та співом, але князь навіть не пішов з пристані у місто. Він післав лише раді дарунки і просив виправити недужих вояків на Русь, або вигоїти їх рани у Корсуні, а сам з Мстиславом, Шварном та чотирьома гриднями вийшов на беріг вечером і вскорі счез із очий дружин, які таборили на човнах та березі.

Була ніч. З далеко у море вибігаючого півострова на усї сторони розвертався чудовий вид моря, яке блестіло синявим сяввом, наче розплавлене срібло. Посеред нього яснів наче полоса золотистого огня, відблеск самого місяця у повні. Блискучі філі переливалися, міняючи що раз краски та блеск, а при березі шуміли тихо, обмиваючи підніжа стрімких скал. Сей тихий шум наповняв воздух своїм говором, наче молитва землі до бога-неба, наче казка про давні, давні часи, коли то високі, стрункі щоглисті тривесельники возили золото та золоте вино у тьмавий, мрачний край Кімерійців.

А ось і нагробні памятники сього часу, сірі синявим сяввом сповиті руїни давного Херсонезу: стіни, стовпи, сбломки статуї, а між ними доволі висока ще на пів ціла будівля-терми.

Колись давно сходилися тут геронти „херсонезу базілеуузес“ купатися, обговорювати державні справи, спорити та балакати. Нагі раби натирали тіла панів атицькою оливою, їх волосся нардом, вербеною, а брови аїтімоном. Другі читали їм твори Гомера, Софокля, Евріпіда, а дух безсмертної краси геленських творів здійсмався над лискучою усіми красками дуги гладкою та стрійною будівлею. Тепер не те. Одних кімнат нема зов-

сім, другі до половини наповнені румовищем повалених стель та криш, а у велику салю, де колись на мраморних ложах покоїлися тіла викупаних та намащених Херсонітів, сипалося проміння місяця на високі буряни та купи облетівшої заправи.

Але що се? — чи се знад Стиксу вернули тіни давно померших горожан? — Чи духи без сповіді померших з пізніших часів? — Чи може лихі люди, опришки, що обкрадають гроби у глуху північ?

Під стіною середущої кімнати сиділо на великих обвалах двох мужів у широких та довгих вовняних плащах з каптурами.

— Не вдалося? — питав оден.

— Ні! конунг догадався нападу і розбив Печенігів мов орел гуси.

— Діявол розказав своїому синові про засідку! — проворчав кризь зуби перший.

— Е ні! — відповів другий. — Видко сам Одін⁴⁶) післав йому круків Гугіна і Муніна і вони сповістили його про засідку зрадливих Ніфлюнгів. Що правда, то правда!

Були се Фарлаф і Партеній. Оба сиділи хвильку мовчки, коли нагло Фарлаф зірвався і бистро став оглядатися довкола.

— Гель! — проворчав. — Хтось іде!

Хвильку наслухували оба.

— Ні — відізався вкінці Партеній. Се певно ящірка або гадюка. Сідай Фарлафе, поговоримо.

Посідали.

— Наш плян, — говорив Грек, — був так обдуманий, що Святослав ніяк не міг його збагнути. Правда, що він міг надіятися нападу на порогах; але чому він сам в такому раз зробив засідку на Печенігів і витовк до ноги? На се треба було докладно знати, коли і де нападуть.

— Певно післав шпігунів, — толкував Фарлаф.

— Кажеш, післав шпігунів? Добре! Чому ж він сам ждав на них, а не велів воеводам знищити ворога?

— Ха, ха! — засміявся Фарлаф. — Ви, Греки, не знаєте конунга. Він не дарує ні одної порядної бійки. Він бач за мамою не плакав, але за такою бійкою, як ось на порогах, пробі, що заплакав би, мов дитина за іграшкою. Святослав се криця, а серце його з каменя і то дорогого каменя.

— Не смійся, Фарлафе, — замітив їдко Грек — хто буде протоспатарієм, коли ти станеш молитися до Святослава?

Фарлаф спалахнув.

— Хто? я, молитися? я до своїх Богів не дуже то часто молюся, а мав би молитися до ваших?

— Він не наш Бог!

— Ба, але краще вас лущить чим Льокі⁴⁷⁾ богатих карликів. І ви його дуже боїтеся. Се зрозуміле, лише бачите, у вас Греків ненавидять сього, кого бояться. У нас не те. У нас шанують такого героя, хочай на нього й ворогують. Тому і я не здійняв би руки на нього, доки служу йому.

— Пусте говорення! — не втерпів Грек і стиснув п'ястуки. — Убий його, а побачиш, яку одержиш нагороду. Ні тобі ні твоїм гіперборейцям, не снилося навіть про такі скарби.

Фарлаф сопів голосно і мовчав нерішено.

— Станеш патрицієм, дістанеш багрянцю, золоте чільце, рабів, рабинь, гарних наче янголи, богацтв без міри, палату у Царгороді, чи де захочеш...

— Гель! — прохрипів Фарлаф, — певно, що се стоялоби труду. Але бачиш, у нас тверді закони. Звільни мене з княжої служби, а завтра ударю на нього... нині не могу, я Варяг, не Грек, мене прокляли би усі грядучі покоління.

— Але поблагословить тебе Бог, Панагія і заступ-

ник їх на землі — кесар. У них є середники побідити свого супостата, але вони не бажають собі розливу крові, Калокир знає, що робити і сим разом не уйде загиблї син Ольги-христїянки. Бачиш отже, що своєю вірністю князя не спасеш, тому приспіши кінець війни ударом меча, а розбиття війська остав Циміскїєви. Твої закони не досягнуть тебе при його престолі, серед твоїх богацтв. Подумай ще раз, а пізнаєш, що лише убійство може відвернути небезпеку війни від імперії. Тому стань спасителем мира, а світ винагородить тебе признанням, вдякою і значінням.

Фарлаф сопів голосно, стискав руки, переступав з ноги на ногу, вкінці встав.

— Щож протоспатарїє, згода чи ні? — наїправ Грек.

— Згода! — прохрипів Фарлаф і відвернувся.

— Ха, ха! — сміявся Грек. — Ти, брате, не привик! Але ось удар мечем, се лише хвиля! Троха крику, замішання, а потому висота, богацтво, добро недостижимо для усіх тих, що бояться діл. Не велика штука боротися! Се кождий бик уміє! Але убити Святослава серед дружини його, се вчинок...

— Справді! — закликав Фарлаф. Се вчинок Зігурда, що вбив Фафніра зі засідки. По стежці сходить Фафнір до водопою, у ній викопав герой яму, а коли змії ішов по ній, вбив йому меч прямо у серце. Ніхто не називав сього зрадою. Піду ось і я...

— Під крати! — почулися за ними тихі слова, мов гадючий сик, а рівночасно грімко залунав добре звісний обом грізний голос князя:

— Брати їх!

Закїтлувалося у темряві. Шістьох мужів кинулося на обох переражених заговірників і повязали їх у млі ока.

* * *

Високо палали огні у пристані. На столах та ска-
тертях валялися останки пиру, який Корсуняне заста-
вили князеві та його дружині. Недогризені шматки на-
пів кривавого мяса, кости з вареної баранини та порося-
тини, кусні хлібів, коржів, колачів. Великі мідяні казани
з останками каші валялися довкола, похляпані пивом,
медом та вином. У пісок повкопувано двоухі амфори
з винами. Одні були порожні, або навіть потовчені, до-
вкола других товпилися ще гридні, пючи та вигукуючи
на честь ради міста та князя. Подекуди звеніли струни
та сопілки і співолюбні руські дружинники співали лю-
бовні та жартобливі пісеньки, або хором заводили по-
хвальні пісні князеві. Скрізь панувала веселість і без-
журність людей, що певні побіди над ворогом, ідуть
у бій мов у танець.

Лише у найдальшому куті півострова, під самим го-
родським муром було тихо і спокійно. Їда мало не вся
стигла у казанах і на столах, амфори стояли рядом не-
нарушені, бочки з пивом вітріли на вільному повітрі.
Тут стояли табором Варяги, але ні один з них не сів
за стіл. Деякі, що посідали були зразу, повставали сей-
час і пішли у збір, що обступав на березі моря гурток
людей.

Чотирох прибічних дружинників зі щитами та спи-
сами стояло по чотирох рогах, а між ними у багряній
мантії князь у лискучому шоломі зі золотистим гребе-
нем і з мечем при боці. За ними видко було двох вяз-
нів, повязаних мотуззям у підраній одіжі зі замараним
лицем та покрівавленими руками. Позаду давали позір
на бранців старий воєвода Шварно і Мстислав, оба
у лискучих збруях, з добутиими мечами в руках. Блеск
огнищ відбивався у ясному металі кривавими рефлекс-
сами, які падали на лица присутних і надавали їм су-
ворий, грізний вигляд.

Князь ступив на камінь, який прикотили Варяги зпід городської стіни і підняв руку. Громада замовкла, хоч маком сій і лише з віддалі доносився гомін пируючих Русинів.

— Хоробрі Вікінги, мої вірні гридні, слухайте мене і замкніть судове коло довкола сих двох та мене, щоби розсудити між нами правду і лож. Як ви піддалися під мій провід, так я піддаюся під ваш осуд. І якщо правда okaжесе не при мені, стану обидженому Фарлафові коли і де захоче.

Мовчки обступили Варяги гурток і заговорили:

— Ти, князю, кажи слово! Від тебе йде правда! — казали одні.

— Фарлаф хоробрий воїн! — говорили другі. — І у нього теж не було досі зради.

— Говори, говори! — закричали вкінці усі і замовкли, ждучи.

— Сей тут присутний Фарлаф Ерікзен прийняв у мене службу як ваш воевода і служив мені правдою кілька літ. За се одержував усе, чого слід жадати дружинникові, а крім сього ще й вдяку князя і признання начального вождя.

По зборі Варягів почувся говір одобрення.

— Але, — продовжав Святослав, — слабим був дух Фарлафа, а серце його тужило до більших скарбів та почесний, чим я йому міг дати і тому послухав спокусника Грека Партенія, який з приказу грецького кесаря підмовив Печенігів до нападу на мою прибічну дружину при волоці. Фарлаф мав оставити князя у небезпеці серед ворогів і вести вас далі аж до Херсонезу. Якщо мене булиб убили Печеніги, мав Фарлаф певну службу і платню у кесаря...

— Як то? — питали старші між Варягами — покинути конунга у бою, се зрада!

— Його життя належить до володаря! — казали друзі.

У зборі настало замішання. Дружинники були крайно озлоблені, раз тому, що не брали участі у бою, а також тому, що на них падала нечесть бути під проводом зрадника і труса, який тікає від ворога.

Але ось Святослав дав знову знак, що бажає говорити і всі замовкли.

— Одначе напад не вдався. Боги помогли мені розперішити степових вовків як слід, не повстидалися мої герої давньої слави. Тоді Грек Партеній підмовив Фарлафа убити мене мечем, а Фарлаф... згодився! Чули ви таке, хоробрі, вірні Вікінґи?

Хвильку мовчали Варяги. Відтак скажений рев вирвався з усіх грудий.

Миттю заблестіли сотні мечів та ножів, всі бігли пошматовувати зрадників, що затіяли нечуване досі між скандинавськими героями діло: убити власного володаря. Сей вчинок кидав на усіх Варягів страшну, чорну пляму, а наколиб був сповнився, кров усіх сих синів далекої півночі не булаб змила її. Тепер могла її змити кров зрадника. Тому бігли усі виточити її з Фарлафа. Але Святослав розняв руки, вартові простягли списи і мечі, товпа здержалася.

— Заждіть, хоробрі мої, — сказав, я не бажаю мести, лише суду!

Відтак звертаючися до підсудимих, спитав:

— Чи признавсья Партеніє до сього, що бажав зрадою погубити мене і моїх?

Грек упав на коліна.

— Владико, кесарю, — лебедів — клянуся тобі Богом, Пречистою та усіми святими, що се неправда... се лихі люди обрехали тебе, бо бажують твоєї і моєї погуби. Кесар хотів таке вчинити, але я не згодився і відраджу-

вав Печенігам... се Фарлаф вчинив, бо кесар іменував його протоспатарієм... Я був би тобі усе розказав, та боявся, бо Варяг мечем грозив мені...

Партеній говорив скоро грецькою мовою і трясся увесь зі страху. Його позеленіле лице скорчилося судорожно, а усе тіло летіло крізь руки. Князь відвернувся з відразою від труса, деякі плювали з досади, а інші давали вираз своєму обуренню викрикуючи:

— До гною з трусом! напоїти його гноївкою! на кіл з ним.

Але князь не дозволив Варягам вбити Грега.

— Він не під вашим присудом, а під моїм, — сказав. — Я його сам покараю на сьому, що йому милійше від чести. Погодьте!... Але ось ти, Фарлафе, чи також захочеш відпіратися вини?

Фарлаф мовчав.

— Як світ світом не бувало сього, щоб Варяг не то що покинув володаря, але ще приобіцяв його скрито вбити за гріш та почести! Се нечуване, се страшне діло!... і хто мав відвагу його підприняти, той повинен мати принайменше тільки чести, щоб признатися. Сим здійме він зі свого роду хоч ганьбу, а потерпить лишень кару, яка змаже вину і нечесть.

Фарлаф поблід ще більше, але підняв гордо голову.

— Так, князю і ви товариші, — сказав твердо, — я піддався намовам ось сеї гадюки, але Одін устеріг конунга, слава йому за се! Ази не бажали зради і погані і шлють мене на темний Нальstrand⁴⁸), бо бажують зберігти сина і внука героїв від страхіття і ганьби Гельгайму. Я розумію тепер великорозумність князя та ласку богів, тому признаюся до вини. Судіть мене!

І з гордо піднесеною головою вкляк Фарлаф перед князем, а по зборі знову понісся говір одобрення. До князя приступив Шварно і подав йому деревляну па-

лочку, яку князь мав зломити над головою злочинця на знак смертного присуду. Але князь не вчинив цього. Рука з палочкою опала здовж тіла, чоло нахмурилося, видно князь думав над чимсь і зводив внутрішню боротьбу. Усі присутні мовчали, ждучи присуду.

Вкінці заговорив Святослав:

— Чи є хто, у крузі, хтоби не вірив у правду обвини? — спитав — якщо знайдеться такий, нехай підійме руку, а я уступлю з каменя і передам йому провід на судищі.

Ні одна рука не піднялася.

Коли так, то ти Фарлафе винен зради і віроломства і я повинен убити тебе... Але я прощаю тобі, бо у твоїх намірах була велич гадки підтяти одним ударом меча або ножа основу світа, усю величню будову моєї держави, судьбу Візантії та Болгарії!

У зборі хвилю панувала мовчанка, але вкортці почувлися оклики негодовання.

— Так не може бути! се сором! се ганьба! під крати зрадника! Його зрада на нас і синах наших! Під крати, під крати!

Святослав махнув рукою і відкинув подану йому палочку, а Мстислав розтяв мотузи, якими звязано Фарлафа. Товпа замовкла, а князь звернувся до Партенія.

— І тебе, трусе, не стану я карати, бо мені жаль пеганити чревії роздавленим хробом. Стид і ганьба тобі і твоїм. Твою віру ісповідувала моя мати княгиня Ольга і вона приносила їй честь. Мені здавалося, що вона є вірою благородних сердець. Тепер бачу, що і зрадники і труси теж можуть бути грецької віри і я волю геройську віру батьків, що зрадника карає смертю, чим твою, що вивисшує його понад других. А тепер гляди! позад тебе стоїть син Воеслава, якого ти колись ограбив. Правда?

— Клянусь Пречистою, — залебедів знову Грек — деспота, що се було з приказу...

— Калокира, знаю — докінчив князь, але його тут нема, а у тебе майно чимале. Завтра збереш як викуп за себе тисяч гривен...

— Тисяч гривен! Христе царю!... — крикнув переражений Грек, який сейчас прийшов до себе, коли лише почув, що князь його не буде казнити.

— Мовчи, злодію! — гукнув Святослав — не торгуйся! Свогого допоминайся у Калокира. Сі гривни передаш дружинникові Лютові, який їде на Русь з недужими вояками для Мстислава Воеславича та рідні його у Залісся над Дністром. Досі не пущу тебе з привязі, доки човен Люта не допливе до гирла Дніпра. Берить його!

Чотири дружинники потягли Грека зі собою, Мстислав ішов за ними, а князь зі Шварном збіралися і собі сісти до вечері. Але Варяги не пустили їх.

— Ти простив князю, зрадникам — сказав старий Рюар, — на се твоя княжа воля; але судовий круг ні! Вікінґови не вільно прощати зради, ні віроломства.

— Я не бажаю собі смерти сього гридня! — відповів князь суворо.

Але ось обізвався Фарлаф, що весь сей час клячав недвижно, закривши очі руками.

— Дякую тобі, князю, за ласку, але вона зняла більмо з очий моїх і я бачу, яке страшне діло затіяв я у лукавому мойому серці. Такому серцю не слід уже битися у груди. Я мушу понести кару, бо як ні, то сам найду дорогу до свого серця тим самим мечем, котрим бажав пошукати твого і змажу ганьбу зрадника, ганьбою самоубійства.

— Під крати! під крати! — ревіли міжтим Вікінґи. Кількох з них приволікло вкортці кільканацять

залізних штаб, яких чимало везли купці на продаж у Херсонез. Прути сі звязано у крату, а відтак привязано її Фарлафові до хребта. Фарлаф не пручався і послухно пішов над беріг моря. Кількох тугих мужів несло крату. Відтак скинули крату з берега у воду так що вона, падучи, накрила собою Фарлафа.

Вода була мілка, але вага заліза не позволяла привязаному двигнутися та віддихнути. Властиво треба було зрадника кинути у гноівку, де він згинувби скоро. Тут мучився довго. Довго шуміла вода, бовтана нелюдськими зусиллями тонучого у плиткій воді кріпкого мужа. Раз у раз появлявся над водою то один то другий ріг крати, але вкінці устало і те. Вода успокоїлася і лише місячні блески переливалися на сьому місці живійше, чим де іноді.

Серед гробової мовчанки засів князь із Варягами до вечері.

Х.

У Доростолі.

За широко розлитим Дунаєм заходило сонце і кидало криваві блески на зеркало вод. Білі опари рожевіли над водою у зареві, а у них губився майже зовсім лівий беріг ріки. З широких рівнин лівоберіжжя подував душний, горячий вітер, а з величезних дунайських плавнів неслися жаб'ячі хори та крики болотяної птиці. Усьому давав міру птах гупало, що раз у раз обзивався у мокляках: Гуп, гуп! Вслід за сим почувалися клекіт бузьків, острі голоси журавлів та чапель, а з другої сторони, з правого берега відповідали їм голоси перепілок, що серед піль та левад збиралися до сну. Западав вечір.

У городі Доростолі зачинено брами, а руські варти стали ходити по стінам города та замку. Населення города, Болгари, Греки і чимало таки Русинів варило вечеру і збиралося у підсінях хат, щоби повечеряти при смолоскипі, або оливній лямпі. Пахощі, які йшли від печеної баранини та риби долітали і до вартових, їм снівся повний горнець гороху зі солониною та кухоль вина. Один по другим кидав оком на замок, де усі вікна горіли ясними вогнями. Там пирував патрицій Калокир з руською дружиною, бо саме нині прибіг гонець із вісткою, що Святослав розбив на порогах Печенігів. Вартові слухали співів та криків похмеляючихся товаришів, відтак розглядалися довкола... Ніде ні живої душі, а тут печеня так і надить до себе і груба вовняна постіль манить солодким супочинком. І один по другому вартові тікали по хатам і то не лише по руським але і по болгарським, бо не один із княжих людей мав уже тут на чужині хату і рідню. Добра, тиха вдача Русина находила навіть серед страшної війни розраду і щастя у мирних болгарських хатах і багато з них думало провести увесь вік на Дунаї. Такі самі плавні, як на Дніпрі, були і тут, а мова і звичай були дуже схожі. У три роки після приходу Святослава Доростол ставав уже на пів руським містом.

Міжтим серед гамору та співу пирували гридні воеводи та дворяни у великій гридниці на замку. У прохолоді грубих мурованих стін роскошувалися гості їдою та напитками, а на начальному місці сидів Калокир у кесарській багряниці і показував усім веселе, безжурне і ласкаве лице.

Але під брижками мантиї гралася рука двома табличками зліпленими воском. Було се письмо, яке одержав перед хвилиною особим післанцем. Годі було читати його у привіє воевод. Тому встав і підняв чарку горі.

— Мовчати, мовчати! — загуділи голоси і гамір у грідниці утихомирився сейчас.

— Братя і дружино! — начав Калокир, наслідуючи спосіб бесіди Святослава. — Разом із вісткою про побіду одержав я від патріярха Василя письмо. Воно певно дуже важне і тому бажаю прочитати його вам.

— Читай, читай! — сказали воеводи.

— Читай! — загули гості.

Калокир розліпив таблички. Легко дрогнули черти його лица, коли пробіг письмо очима, але плавно, не спинюючися, прочитав:

— Кесар Іван Циміській вийшов із військом з Царгороду і прямує у Македонію. Сокотіться! У нього п'ятнацять тисяч пішого, а тринацять кінного війська.

Ідуть на малу Преславу...

Прочитавши, спитав:

— Щож нам робити? Святослава нема, мусимо рішити самі.

— Що тут рішати? — закричало разом кількох воевод. — Підем завтра досвіта у Преславу, заберемо Свинельда і заки князь верне, розперіцимо Ромеїв мов яструб кури.

— Так, так! Перун їм у тімя! — ревіла товпа.

— Вичистимо хату на його прієм! — кричали деякі.

— Слава князеві! — гукнув Калокир.

— Слава, слава-а-а! — повторили присутні і випили вино з чарок.

Калокир сів, але його лице не виявляло загальної радості. Воно було бліде, а на чолі появилася глибока брижа жури. У письмі було зовсім не те, що читав Калокир дружині. Він знав, що ніхто зпоміж неї не вміє читати грецького письма, тому подав усім відомість, яку хотів. Правда вістка звучала: „Наш заговор відкритий. Спасайся!“ Ось і все.

Непевність та ляк метали душею патриція. Якщо не втече, страшна кара може впасти на нього. Святослав більш усього гидився зрадою та ложію і за се звик був карати смертю. З другої сторони не простивби йому і кесар, наколиб він покинув Доростол. Усі проходи крізь Балкани були в руках Свинельда, а малочисленне військо Циміскія мусіло розбитися у проході об опір переважаючих сил руських дружин. Калокир мав усунути дружини з проходів, або пустити у Доростол Ромеїв, які мали приїхати Дунаєм із моря. Але се друге було неможливе, бо Святослав не задержався у Корсуні, а просто наспів на Дунай, так що скорше мусів прибути у Доростол, чим византійська фльота. Оставало отже лише перевести другий плян, а саме відтягнути дружину з Балканів. Якжеж се вчинити йому, що сам непевний був навіть життя, а не то княжої ласки?

Тяжко задумався Грек, дивлячися на пируючих гостей і лише хвилями займалися у його великих, круглих чорних очах огники.

І ось прояснилося його лице, видко найшов він вихід зі скрути. Вигладилася брижа на чолі і якраз брав у руки чарку, щоби випити до воеводів, коли нагло оклики: „Слава!“ звернули його увагу. І в тім проняв його несказаний жах, жах людини, що бачить перед собою тупе, біле вістря свіжо заструганого кола. Поміж дружинниками ступав у супроводі Партенія та гарного стрункого молодця у блискучій зброї — Святослав.

— Добро з приходом, приношу вам, братя і дружино! — сказав ласкаво. — Здоров був, Калокіре! Бачу, ви гарно забавляєтеся, пете, пируєте, тож дайте і нам! Метнулися слуги подавати їду, сам Калокір позеленілий зі страху зірвався з сідала і захопив в руки якесь блюдо та ніс його князеві. Сей добув ножа, вривав два чималі кусні, подав один Мстиславові і мовчки став

їсти і не дивлячись на прочі страви, юшки, приправи та вино. Мстислав їв також, але притім впилив очі в Калокира і бачив його змішання та тривогу. Він раз у раз підсміхувався, а сей усміх дратував незвичайно нещирого Грека.

— А чому то у вас — спитав знечевя князь — нема на стінах варти?

Тут звернувся до воеводів, а сі похилили голови, наче осліплені лискавкою мандрівники у глуху ніч.

— Хто з вас мав розставити варти? — питає князь далі.

— Прости, деспота! — відповів за воеводів Калокир тихим, несмілим голосом. — Ми усі раділи твоєю побідю, тому я запросив усіх на пир. Варти видко повтікали, але їх розставив я сам ще з вечера.

— То ти зле зробив, патриціє — сказав спокійно князь. — Пир пиром, радість радістю, але повинности ніхто за тебе не сповнить. Ось і Хорс-Дажбог що дня виходить на небо, бо ніхто його не заступить у його ділі. Він Бог, а ти що? жменя попелу, яку хто знає коли і де розвіє вітер по полі. Ти зле вчинив, Калокире! Нехай-жеш тепер воеводи ідуть пильнувати міста, а ми посидимо ще та побалакаємо.

Воеводи вийшли, раді, що князь не лютився і не карав, а сі, що знали його краще, казали, що без сумніву ладиться якась велика подія, бо князь погідний і веселий. Разом із воеводами вийшло і чимало дружини, горішній кінець гридниці опустів.

Міжтим слова Святослава стяли кров у Калокира мов зимовий грудневий вітер воду. Жменею попелу назвав його князь, — не вжеж він думає спалити його живим? Лукавий Грек тремтів та ждав кожного слова з уст Святослава, наче смертного суду. Князь доідав

тимчасом м'ясо та випив чарку вина, відтак обмив руки у срібній мидниці і спитав:

— А чи се правда, Калокире, що ти висилав Партенія до Фарлафа та змовлявся з Печенігами?

Наколиб грім був луснув оттут біля ніг Грека, то не був би його більше поразив чим се так нагло без вступів висказане питання. Византієць, вихованець цісарського двора привик до всіляких каверз, підступів, скритих злочинів, ложі, облуди, але зовсім не мав поняття, що се таке отвертість та щирість. Наче довбнею поразили його княжі слова. Він пустив з рук чарку, затрясся усім тілом, лице позеленіло, а очі підійшли під чоло, мов у трупа.

— Що?... як се?... відки?... — залебедів. Його вхопила чикавка, а зуб заскакував за зуб.

— Мені таке розказував Партеній! — додав спокійно тоном пояснення Святослав.

В сій хвилі вернула тямка Грекові. Коли Святослав дізнався про зраду від Партенія, то біда ще не була так велика. Калокир зібрав усі сили та усі здібности, які набув на византійському дворі. В мить почервонів і у крайній скажености кинувся на Партенія.

— Рабе поганый! — зверещав. — То ти... ти... таку погань, про мене... найвірнішого слугу — раба руського і болгарського царя розносиш і надієшся може, що хтось тобі повірить? Скоте шолудивий... я на кіл тебе велю всадити,... гляди!

Тут Калокир вхопив ніж і заки хто вспів йому перешкодити, вбив його доволі глибоко у власну ліву руку. Тісна туніка, яку носив Грек під багрянницею, обагрилася кровю.

— Диви, рабе, гляди і ти царю і ви гості — закликав з палаючим лицем — ось так я за свою вірність послідню краплю крови виточу... Як правда, що ся кров

пливе з моєї власної волі, так правдивою є моя любов і вірність у серці!... Ти тварюко, ти трусе, ти вонюче стерво, боявся за своє собаче життя? Ось я тобі урятую його! Беріть його! — гукнув на переляканих службеників — і всадить на кіл!

Партеній кинувся в зад, коли Калокир вхопив за ніж, бо думав, що його справді вбє господин його на місці. Але коли се не сталося, догадався, що усе те лише штука. В уданій роспуці упав до ніг розгніваного, молив і благав о життя, але не випросив нічого. Слуги вивели його з грідниці. Вийшовши, усміхнувся вдоволено, протягнув зігнені плечі і звернувся у бічні двері, де була його кімнатка, у якій бажав виспатися по кількодневій подорожі. Але удар п'ястуком у карк повчив його, що його міркування не зовсім влучне. Відвернувся до наставника слуг, який штовхав його зі заду.

— Як смієш, рабе поганий, підносити руку на повірника його достоїнності? — обурився і глянув бистро у очі рабові, бо глядів у них виразу покори і покаяння. Але темні очі раба оставали незмінними. У них десь на дні чаївся навіть маленький огоньок укриваної злости. Він мовчки указував рукою на двері, за якими лежав замкнений майдан.

— Куди ведеш мене? — спитав Партеній вже покірніше.

— Як то куди? — відповів наставник. — Може не чув? — На кіл! Не пручайся, бо така воля господина; не гнівай його ще у останній хвили.

Партенієві потемніло у очах. Від п'ят стали мурашки лізти йому по шкірі, а члени тіла терпли, наче у холодній воді.

— Що ти? — лепетав, — не зрозумів волі господина? Іди ще раз, поспитай, сеж не може бути! Вибити

різками, видати на муки, втяти ногу, руку, ніс, уха, язик... видовбати очі... але кіл? Ха, ха, ха!

Грек зареготався зразу якимсь страшним сміхом. Зуби вбив у долішню губу так, що аж кров спливала по бороді. І нагло упав Партеній на землю і заривав, заклипав плачем божевільної людини...

Наставник задумався. Може справді приказ господина треба було інакше розуміти? Хто знає! Партеній знає хиба, що не вибрешешся, а певно не був би вертав у Доростол на погибіль. Тому приказав слугам пильнувати в'язня, а сам подався у грідницю. По хвилі вернув.

— Зв'язати злодія! — гукнув. — За се, що зрадив князя і нашого господина, та оклеветав господина перед князем умре на колі і то сейчас.

І нагло почув Грек, що якийсь голос шептав йому ніби до уха: „Твоя смерть спасенням Калокира“...

Та гадка прошибла його блискавкою. Партеній посинів увесь і втратив тямку.

По хвилі почув, що мурашки підлазять все висше і висше, аж налізли йому у мозок. Збудився і чув, як його витягли на майдан і кинули на землю. Коли розплющив очі, погляд його упав на біле, тупе вістря свіжо заструганого паля.

І тоді нелюдський рев, рев звірячої тривоги добувся з груди нещасного...

Міжтим Святослав звістив Калокирові, що Ромей ідуть з великою силою у Македонію. Кесар Византії побідив остаточно Арабів і Варду Фоку, свояка цісаря Никифора, якого вбив був Циміскій. Ідучи, удавав цісар приязнь до Болгарів і сі почали збиратися у ватаги, щоби кинутися на Русинів.

— У нас діла на всі руки! — усміхався князь, — але ми його зробимо. Я остану тут та примучу Болгар, щоб не пиндючилися, а ти, Калокире, підеш від мене

у Переяславець та прикажеш Свинельдові боронити балканських проходів від Ромеїв, доки я не наспію. З тобою піде ще й Мстислав, бо Свинельд не молодий, а Мстислав се голова, яких навіть у вас Греків нема! Він то перехитрив Партенія і Фарлафа.

Патрицій Калокир приглянувся докладно молодцеві, а відтак усміхнувшись солодко, подарив йому величавий перстінь зі самоцвітом.

— Се на добру дружбу, молодче! — сказав.

Молодець поклонився, але не віддав душі лукавому Грекові. Бистро слідив за кожним його рухом, бо його дотеперішня служба провчила його, що добре око й ухо нераз більше значать у життю, чим не знать яка відвага й хоробрість.

Вскорі вийшов князь із Мстиславом у терем, де мали оба спочивати по дорозі. Були самі, бо Калокир остав у грідниці, де кінчився пир і дружинники розходилися домів.

— Князю, — почав тоді тихим голосом молодець — що мені робити у Переяславці?

— Заступити Свинельда у Балканах і не віддати їх Ромеям, хиба з життям. У сьому моя честь. Ти не знаєш, чому так. Ось бачиш, коли кесар Іван заколов кесаря Никифора, а трупа викинув на сніг, взявся до правління мудро і діяльно. До мене післав послів, кажучи міні, щоб узяв собі нагороду, яку приобіцяв був Никифор і йшов собі домів. Значить, що я й моя дружина, се ніби друзі Варяги, що їх можна дістати за гроші, скільки душа забажає. На те я відказав йому, що за окупом за міста, землі та Болгар і за корсунську волость віддам йому решту й буду його другом. Але кесар став грозити мені, що побє мене та прожене силою, як-що не піду сам. Тоді я загрозив йому, що пошукаю його в Царгороді і не будь мене покликкала блаженна моя мати Ольга, певно

і духу Ромеїв не було би по сей бік Боспору. Минувшого року розбив Свинельд Варду Скліра з військом, а сього року хочу я сам доїхати кінця Царгородові, як доїхав Ітилеві, Саркелеві та Болгарові. Побіда зависить від проходів крізь Балкани. Тому пильнуй їх як ока в голові.

Молодець задумався.

— Не во гнів тобі, княжа милости! — спитав по хвилі. Чому ти не казниш Калокира? Припечи його вогнем, а усе виспіває і не одну тайну зрадить, про яку нікому і не снилося. Я чомусь йому не вірю, як не вірив Партенієві і Фарлафові.

Святослав засміявся і поклепав рукою по плечі молодця.

— І я йому не вірю, але вірю, що не буде вірнішого раба, ні гридня від нього, якщо нам поведеться. Ти за ним слідити-меш, а коли пройде небезпека, так ти не питай, лише бий, а як вбеш, то не признавайся, бо скажуть, що ти пси беш. — Тут князь засміявся гірко. — Міні бач його потреба. Богато Ромеїв не любить Вірменина Циміскія. Патріярх Василій нераз зраджував його пляни. І Калокир має у Царгороді своїх поклонників, тому я його мушу до часу шанувати.

— А все таки я його боюся.

— Ха, ха! — засміявся князь — я ні, але я не люблю його.

І Святослав тріпнув згідно пальцями.

При виході з княжого двірця побачили, що на майдані зібралася чимала товпа людей довкола якогось високого чудовища, що гляділо на них величезними темними ямами очий. Святослав здригнувся. Мстислав мимохіть подався в зад.

— Пар... теній! — прошептав.

— Бідолаха! — сказав князь. — Наколиб я був

знав, що його вбють на паль, був би його сам велів вбити топором, або і лишив у Корсуні ловити рибу.

Партеній сидів на палі, що пробивав йому внутренности і власним тягарем вганяв тупе деревно чимраз глибше собі у тіло. Страшна розчірхана голова з запалим, сірої краски лицем гляділа темними ямами очий на видців, наче з зачудуванням і зі страшною роспукою. Голова ся колебалася на всі сторони, немов бажала з усіх сторін як найдокладнійше приглянутися князеві.

Сей відвернувся і плюнув. Мимо своєї суворої вдачі, мимо сього, що не боявся ні смерти, ні ран, благородна душа його не зносила і не любила непотрібної жорстокості.

XI.

Битва на Дунаї.

Коли на слідуєчий день Мстислав із Калокиром вибралися в дорогу, у Доростолі кипіла уже робота на всі руки. Вояки острили зброю, сі що мали коні, чистили і годували їх, ладили борошно та сушене м'ясо на поживу, шили або направляли одяжу; — словом, нагадували собі усі ті дрібниці, від яких часто-густо зависить успіх походу, а за які не дбає недосвідний чоловік. Зле зшитий кафтан, невігідний чревій, затнений шолом, заржавілий меч, эле прибитий цвяшок у щиті можуть бути причиною неспосібности до бою, недуги або і смерти вояка.

Війська Святослава склалися з досвідних вояків. Усі ті мужі провели уже на війнах та походах по кілька літ без перерви. Тому-то і не забували про потрібне. В полудне надіспіли човни з дружиною, яку привіз Святослав з Київів. Варягів виправив князь таки сейчас у Царгород, бо не довіряв їм, а й вони самі радо поки-

дали табор, у якому доведено їм зради. Все таки з жалем пращали вони лицарського князя, хочай не противилися його волі. Значного дарунку, який дав їм на пращання Святослав, не хотіли прийняти, а Рюар заявив імям товаришів, що за зраду дарунків не дають, ані не беруть, та поручив словом Вікінга, що ніхто з його людей не підійме меча на руські дружини.

Відтак відплили Варяги, а вслід за сим розійшлися у різні сторони краю воеводи з дружинами „примучувати“ Болгар.

Вскорі оказалось, що лише бояри, у яких жилах плила турецька кров, тягнули за Візантією.⁴¹⁾ Простий нарід славянської породи дружив з Русинами і радів князем, що дані не брав, ніяких ворогів до краю не пускав, з мужиком поводився людяно і ласкаво. Усякому було рівне право перед лицем князя. За убиття або покривдження простолюдина карав князь бояр і небояр рівно строго і справедливо.

Саме ся справедливість стягала на нього ворогування грецьких вельмож та болгарського боярства. Чудеса розказували Греки про жорстокість Святослава, тому вслід за вісткою, що Циміській вирушив у Царгород, піднялися вельможі і стали ворохобитись. Протягом місяця поверх вісімдесять ворохобень здавила зелізна рука князя, а голови проводирів поспалили з плечий.

Аж ось прибігли болгарські мужики з над дунайського гирла і донесли, що фльота з Візантії виплила у ріку.

Святослав був тоді у Руцуку. Почувши новину, всів сейчас на човни і поплив долі рікою. З ним було до три тисячі оружних мужів у пятьдесяти чайках. Греків у двоє стільки на високих галерах. На передніх помостах мали вони дула, якими метали грецький огонь,

тоб-то стріляли мішаниною салітри, сірки і вугля та кидали на чималу віддаль клуби клоччя, наповного смолою то скальним олієм. Ніхто не знав, як се Греки робили, але вояки Святослава знали, що се не є ніякі чари та що при відважному, скорому нападі не допоможе воюрогам і се.

На приказ князя їхали чайки одна за другою попри полудневий беріг, так що з ріки не було їх видко. Якраз напроти Доростолу наткнувся Святослав на Греків. Передом їхало три ґалери на веслах, які мірово ударили о воду і видко бажали переплисти поуз города, щоби причалити до берега висше. Тоді Святослав видав приказ спинитися.

У прибережніх очеретах укрилися човни і лише човен князя стояв посередині ріки. Залога веслувала у противному напрямі, щоби удержати човен на місці проти струї. Стоячи на чердаці, слідив князь бистро, де й коли йому ударити.

І ось замітив вскорі, що між тими трійома передніми суднами а рештою фльоти є чимала відстань, що найменше о годину плавби проти струї. Крім сього побачив, що головна сила Греків підпливає все близше до города і стає довгим, подвійним рядом. І бачив Святослав, як у пристані настало замішання, як лучники бігли над воду та спихали човни з берега. Видко старий Шварно ладився напасти на ґалери чайками.

Але ось на помостах ґалер появилися клуби білого диму, а в слід за сим на човни та прибережні хати упав дощ горючих куль. По хвилі дійшов до уший князя сильний гук, оден, другий, третій, над пристанню закрутилися у повітрі чорні дими пожежі...

Тоді князь задув у ріг і наче пчоли до матки, на впередьки висувалися з очеретів чайки і з голосним окликом кинулися товпою на три ґалери. І на них були та-

кож дула до кидання грецького огню, але усього знадіба під рукою не було. Заки його приготовано, чайки були вже під боком суден, а хмара стріл покрила передні та задні помости. Озвалися зойки та крики побитих, а міжтим цілі рої дружинників з ножами в зубах полізли горі стінами помостів. Греки стали руками кидати свої огневі кулі і кілька чайок загорілося ярким полум'ям.

Одначе Русини не багато сим журилися. Огненним дощем упали вони самі на Ромеїв і заки хто зміг-би стербити два яблука, не було ні одного ворога в живих. Поміж веслярами було багато Болгар та Русинів. Сих освободжено, Перзів і Арабів вкинено у воду і у хвилю опісля галери їхали далі у тому самому напрямі що передше, але з зовсім іншою залогою. При березі велів Святослав рубати дві галери сокирами та лаштувати сухими дровами третю. На неї перенесено також усе знадіба до грецького огню, на якому не зналися варвари півночі, а було його там чимало. Швидко упоралися дружинники і зі сим не догадуючись ще цілого пляну князя. А сей всів знову у човен і крикнув:

— А нумо, братя, вперед! А й сього грецького череваня берить зі собою. Треба його віддати землякам. Побачите, що йому незадовго з радости черево трісне.

Всі засміялися і порозуміли в мить, про що ходило князеві. Взятися за весла і вскорі ціла фльота човнів плила довкола галери, наче гусята за гускою до доростольської пристані.

Греки занепокоїлися міжтим судьбою висланих галер. Виділи вправді напад човнів, але не думали, щоб їх судна так скоро впали в руки ворога. Коли побачили, що одна галера вертає, думали, що може вона одна спаслася і тікає перед варварами. Але ось галера близько... Ще хвиля... а з галери стали вискакувати у човни веслярі, але не грецькі, лише руські дружинники, відтак

човни наче стадо воробців розскочилися на усі сторони і стали розвиватися у довгий лук, що замикав пристань відусіль. Міжтим на носі галери показався дим і бухнув у воздух сніп живого вогню. Несена течією вплила вона між оба ряди попривязуваних галер і нагло побачили усі, що усе судно наладовано дровами та кулями від грецького вогню. За хвилину мусів вогонь дійти до них, а тоді горе човнам, що не втічуть в час.

Крик тривоги залунав на фльоті, моряки перерізували линви, на яких стояли судна, одно наскакувало на друге, весла ломилися, люди падали у воду і тонули, бо нікому було їх ратувати. Неодна галера наїхала на товаришку, а крізь пробиту в боці судна діру напливала вода до середини. Ту і там стали судна потопати, а тут з берега летіли стріли чимраз густійше, чимраз голоснійше лунали оклики руських гريدнів Шварна.

Се залага города повсідала в човни і йшла приступом на фльоту...

Нараз страшний ломіт оглушив усіх, а зпосеред стовплених грецьких суден вирвався аж під небо височений сніп полуміни. На всі сторони розлетілися наче огневі птахи неугасимі кулі. Вони падали на помости суден, на моряків, вояків, або у воду. Люди і кораблі ставали в огні. Мов живі смолоскипи бігали Ромеї по палубах галер. А й у воді не погасав огонь. Він розливався по поверхні ріки і плив широкою червоною плахтою за струєю та пожирав усе, з чим стрічався.

Але ось нова небезпека надходила. Широкий лук чайок припливав чимраз ближше і ближше і замикав грецькі судна у пристані. Ряд човнів густів чимраз більше в міру сього, як лук коротшав. Попереду плила велика чайка з вирізаним з дерева на варязький спосіб змієм на переді. На носі судна у червоному плащі, з добутим блискучим мечем у руці стояв Святослав!

Тоді панічний жах обхопив Ромеїв. Вони побачили ось, чия рука їх громить. Огонь на воді вигорів і погас, відломки галер, обсмалені трупи та горючі судна сплили з водою і догоряли під берегом, а на останки грянули з двох сторін зі зичною боевою піснею на устах звідусіль руські дружини. Почалася різня.

Недовго вона тревала, Ромеї піддавалися хто лише міг, галери ограблено і спалено, а відтак князь з дружинами подалися до міста, де міжтим міщани та руські гридні погасили пожежу. Всі раділи побідою, навіть Болгари, бо ся побіда була побідою справедливости над кривдою.

Одначе на світі, так як день і ніч, літо й зима, міняються добро і лихо зі собою, мов брат з братом. На дні чари роскоші скривається завсіди крапелька горя, а у найбільшому горі найдеться зерно потіхи. Благо сьому, хто найде в час одно й друге. Пізнав се князь Святослав таки тої самої днини.

На майдані замку зібралася уся дружина князя, а воеводи числили убитих і ранених. Вони вислали дроворубів за дровами на костри та заряджували величаву тризну* по упавших.

Саме вийшов князь з гридниці і військо починало вітати його окликами: „Слава!“ коли в тім задуднів у віддалі тупіт коний і юрба їздців віхала на майдан.

Виглядали вони страшно. На конях і людях висіла підрана упряж і одіж; погнуті лати та шоломи, порубані щити свідчили про люті бої, небезпеки та пригоди. Коні і люди були крайно потомлені, на одних і других видніли численні глибокі рани. Зпід шмат і ременів, якими перевязувано рани, добувалася кров, яка відтак застигала на лиці, руках, бородах та волоссі їздців.

На великому білому коні, якого сніжну шерсть обризькали кров і грязюка, сидів сивоволосий та сиво-

бородий старець у погнутій та порубаній збруї. Сціпленіла кров з глибокої, відкритої рани на чолі позліплювала білу бороду у кривавий ожелест, а впале лице і червоні очі додавали ще виразу лютости грізному лицу їздця.

— Свинельд! Свинельд! — закричали дружинники і кинулися до прибувших.

З трудом зіскочив воевода Свинельд, кремезний, та тугий шістьдесятьлітній старець на землю, але не міг як завсіди скорим кроком підійти до князя. Ноги попухли йому від довгої, безперервної їзди, тому поволі підійшов воевода до дверей.

Князь зморщив брови і доовго приглядався їздцям. Губи князя дрожали раз у раз із лютості, чи зворушення, але видко поняв і без допитів, що сталося, бо спитав лише:

— Тільки усіх?

Свинельд мовчки кивнув головою.

— Іди у хату, обмийся і приходи до мене на вечерю!

Грізно насупившись, пішов князь у свою одрину, а невдовзі поволікся туди і Свинельд, обмитий з перевязаною головою та лівим раменем.

— Сідай, воеводо! — сказав Святослав, а сам ждав, поки Свинельд зїсть вечеру і ходив по кімнаті там і назад. Міжтим з майдану доносилися крики дружинників. У сих окликах звучало наперед зачудування, відтак жаль, а вкінці лютість, гнів, жадоба мести. Святослав розяснив чоло.

— Се гаразд, що дружина гнівається — сказав, — ще не усе пропало.

— Пропаста, то воно пропало! — відповів Свинельд, — але можна втрачене відбити.

— Переяславець упав?

— Так!

Князь тупнув ногою з досадою.

— Якже те усе сталося, розкажи усе, а коротко!

— Ба, тут нічого розказувати! — замітив воевода. — Ти знаєш, князю, що я служив уже твому батькові і тобі ще послужу доки життя мого...

— Ба, не знать, хто з берега! — докинув наче пророчим духом перенятий князь!

— І знаєш, — продовжав Свинельд, — що у мене нема ні рідні, ні майна, бо й нащо? Тому пильную свого, так що ніхто не може сказати: Свинельде, тоді а тоді зрадив ти свою славу, завів дружину у загібіль, лихе порадив князеві...

— Правда! — potwierдив князь — і я не хочу, щоб ти оправдувався, а лише бажав-би знати, яка сила, чи підступ побідили тебе, залізний старче!

— Ба, коби знаття! — нахмурився Свинельд. — Ось ніколи ще таких дивних річий не діялося при мені. Перш усього дізнався я, що Циміській іде на мене з військом. Іде? ну нічо! Обсадив я переходи у горах, а сам збіраю дружину у Переяславці, щоби обійти Ромеїв одним просьмиком та ударити з заду, коли вони вовтузити-муться при другому...

— То ти се добре вигадав, наколиб був знав...

— То не бувби посилав сеї грецької тварюки, Калогира — докінчив за князя воевода.

— Егеж! — кивнув головою Святослав.

— Калокир приказав мені імям князя постягати усі салогі з гірських проходів і йти у Доростол, бо Циміській іде тамтуди берегом моря, а тут є лише третина його війська з Вардого Скліром на чолі.

— Га! — крикнув Святослав. — Що за Див учив його сеї гадючої хитрості! се страшні люди сі Греки, Свинельде, слабі, трусливі, але небезпечні мов отруя, мов

трупяча їдь! Але бачиш, тут є децю і твоєї вини і мові, що післав тобі молодяка місто зрілого мужа. Чи тобі Мстислав нічого не казав?

— Мстислав, який Мстислав?

— Вославич!

— Син старого Тура, що ще з Ігорем ходив на Царгород?

— Той сам!

— Алеж, князю! — усміхнувся Свинельд, дивлячись на князя непевним зором і не знаючи видимо, що думати про свого господина. — Прецінь оба сини Вослава згинули від Печенігів під Києвом...

— Се їх брат! він мав мій перстінь і мав обняти провід у проходах, бо я бажав пощадити твою сиву голову від трудів. Чомуж ти не послухав його?

Свинельд зірвався.

— Князю! — закликав — клянуся Богами, мечем, кістями батьків та твоєю дорогою головою — що ніякого Мстислава і на очі не бачив. Бачив я вправді перстінь, ось сей, але на руці Калокира!

І старець показав князеві на пальці перстінь з двома жемчугами та рубіном.

Мов ражений громом глядів князь через хвилю на лискучий камінь, що кидав довкола криваві блески, — а далі закрив лице руками.

— То значить, що він згинув, убитий гадюкою Греком, — застогнав. — І то вже третій, послідний з роду у цвіті літ. — Справді, не брехав старий Путята, коли казав, що я запропащую молодь краю для своєї слави. Ось яка була моя плата за те, що Мстислав спас мені життя!

— Не падькай, Святославе — потішав Свинельд, — хто не йде других бити у чужину, того чужі у хаті найдуть! Хто лише борониться, той завсіди програє...

Князь відняв руку від лиця, його очі горіли лютим огнем.

— Деж ся тварюка? — прохрипів — я йому усі бухи випорю з проклятого черева... я йому...

— Послухай, почувеш! — успокоював князя воевода і не тратячи часу, розказував далі. Святослав сопив ще хвилю, вкінці переміг злість і слухав уважно оповідання.

— Ледви мої відділи виїхали на рівнину, Ромеї перейшли на сей бік Балкану і рушили на Переяславець. Тоді я задумав обійти їх від заду і вирушив з кінними гриднями, щоби обіхати їх. Пішу дружину лишив я угороді. Але Ромеї ішли мов на крилах Стрибога. Піші Византійці пішли сейчас приступом і вдерлися у город. Тоді я ударив зі засідки на них, а було у мене до двох тисячів комонників. Ледви я однак вивів своїх перед город, коли звідусіль стали появлятися кінні відділи Ромеїв. Було їх з вісім разів стільки, що моїх. З нападу, мусіли ми перейти до оборони, а знавш, князю, що значить оборона комонників. Нас рубали мов ліс, мов збіже жали з усіх боків, вкінці ми побачили, що і дружини у городі втратили силу відпору і б'ються вже по хатах. Накінець місто загорілося і тоді знали ми, що усе пропало. Тому звернули коні і пішли пробоем туди. Половина нас лише остала і не знаю, чи десятюх найдеш, які не булиб ранені. Ось і усе!

Святослав успокоївся зовсім за сей час. Грізна небезпека вернула йому усі сили духа і довго в ніч радився ще зі Свинельдом і Шварном, як зустрічати воєрога під Доростолом.

XII.

На забутому острові.

Так то страшенна хуртовина розгулялася у медом та молоком пливучій болгарській землі, та лиш Мсти-

слав не знав про се. У невеличкій але ясній кімнатці у вежі сидів він вже три дні у заперті і думав про свою нещасну долю, а скаженів прямо з лютости, згадуючи, як то його сюди запроторили. З вікон обіймав його зір оба береги Дунаю, правий близько, лівий далеко.

На маленькому острівці при правому березі ріки стояв замочок: Вежа, два муровані дома, довкола забороло з круглими приставками по рогах, ось і все. Сам острівець був підмоклий і багnistий, а весною у значній часті покривався водою підбувшої ріки. На малому сухому просторі росло декілька яворів та орехів, по краям лозина, а далі очерет, шувар, осока, ситник, купчатка. Тут гніздилося безліч водяної птиці, що своїми криками, ловами та бійками розраджувала самотнього бранця.

Бранця?... Відкиж попався туди Мстислав?

Яким світом удалося здорового, хороброго та розумного молодця запроторити у сю безвихідну самотню, підчас коли там на полі Перун провадив всіх його земляків на ворога?...

Мстислав підійшов до закратованого віконця і глянув на філю, що невпинно, безнастанно плила, пропливала ген у даль, у безвість мов людина, що йде сповнити якийсь пильний обовязок совісти, мов життя, мов час... Хтоб-то міг за сею філею поплисти у даль, долі рікою, на свободу, до своїх, до князя, на родину... Гей, гей!

При березі стояв маленький човник, а в ньому сидів в короткій сорочці без рукавів невеличкий собою чоловік та витягав з води верші, заставлені на рибу. Він брав одну по другій, вода спливала через плетінку у ріку, а рибалка глядів одним оком до середини, прижмурюючи друге і раз у раз видобував з верші більшу й меншу рибу, яка билася йому в руках. Він посвистуючи, вкладав її у берестянку, що висіла йому через плече та раз у раз поглядав у вікно вежі. Ось видобув доволі вели-

кого карася та показуючи йому, гукнув по руськи: „А що, попався, карасю? сидиш тепер, доки не облуплять та не кинуть у сковороду! Буде тепло, любо мов за пазухою“. Ха, ха!

Мстислав відвернувся.

— Справді! — подумав, — саме так само зловили й його. Накинули мішок на голову, звязали і повезли. Аж у сій кімнаті висипали на долівку, дали їсти і сказали: „Сиди, а не пожалієш“.

І думка молодця стала усильно працювати над розв'язкою загадки: Чому і защо замкнув його Калокир у сей замок? Що Грек був причиною сього, Мстислав не сумнівався. Його вязали прецінь його пахолки. Мстислав бачив навіть, як убито двох його товаришів, тиверських гриднів... Що за причина? питав себе і не находив відповіді. Наколиб Калокир учинив се з мести, то певно не давав би йому вигоди, а замкнув би у льоху звязаного і під вартою, не годував би як гостя, не поїв як князя...

Чванився йорш між бабками

Та зі свого роду.

За се бабки пішли в воду,

А йорш в сковороду!

заспівав звінко рибалка під вежею.

І дивно! Пісонька ся надала гадкам молодця новий напрям і нагло розв'язав він загадку. Він нагадав собі, як не раз по дорозі розмовляв з Греком та поволі, слово за словом розказав йому усю свою службу князеві, а навіть своє післанництво у Свинельда. Не дивно, що його Калокир велів зловити і замкнути.

Але ось пахолки, що його вязали, забрали йому і перстінь Святослава. На що їм сього? Других дорогоцінностей не взяли йому. Навіть перстінь Калокира сіяв на пальці молодця... Сеї загадки не міг уже розгадати.

Підійшов до вікна знову, бо надіявся побачити рибалку-сміхуна, але не доглянув його ніде. На дворі западав вечір — уже третій з ряду, від коли тут перебував — а криваве зарево обливало звідусіль самотній замок. Зате від правого берега ріки підпливав великий човен з кількома парами весел. Він плів стрілою, а на переді стояв у довгому вовняному плащі Калокир.

Молодець сейчас пізнав се лице хижої птиці, худе з великим носом та маленькими очима. У ньому було щось з лиса, а щось з пса, який сподіється від пана удару нагайкою. На голові мав патриції звичайну плоску грецьку шапку, а під плащем каптан зі золотистої парчі. Пурпури на ньому не було, ані царського діядему. Всі жилці замку — а було їх усіх двадцять — вибігли на стрічу. Попереду начальник варту у скірянній куртці, набиваній густо спіжевими гудзами, за ним дозорець в'язнів, видко урядник поліції у темній туніці, перевязаній попід пахами та понизше пояса, далі замковий сторож, а на кінці рибалка, що був як здається слугою чи помічником сторожа. Він ішов позаду, підскакуючи і розмахуючи руками та щось видко говорив, бо дві жілки, які стояли при вході до більшого будинку аж покладалися від реготу.

Іде, їде сум, сум,
 Пильнуйтеся плітки,
 Чути лоскіт та шум,
 Бережіться щітки!
 Бо ся щітка добре чеше,
 Густий волос має,
 Як розчеше, „буба“ буде,
 „Дурна хавка“ скажуть люде,
 „Що міри не знає“,
 Буде плівці глум, глум!

Співав рибалка і кинув свою шапку так високо, що вона полетіла аж у вікно Мстислава.

— Мовчи, блазнюко! — гукнув дозорець — хочеш, щоб тебе почули?

— Чому ні? Прецінь на дворі кесаря блазнюкам найліпше, ха, ха, ха! І ніхто не займає, бо ніхто їх не боїться. А як почує сей варвар у горі, то й байдуже, бо дурний.

— Все може мудрійший чим ти! — засміялася молодша з жінок.

— Куди йому до мене! Він копирсається, не їсть, не пє, сваритися хоче, за що його держать у заперті, а я був розумнійший...

— І став блазнюкою! — докінчила друга жінка.

— То по вашому, хто правду каже, блазнюка?

— Деспота їде! — загомоніли вояки, що у двох рядах стояли по обох боках стежки, яка вела від пристані.

Побачивши з віддалі Калокира, молодець не хотів зразу вірити власним очам. Коли однак Грек ступив на острів, а уся залога привитала його окликом, молодець упевнився, що се він, а рівночасно страшна гадка прошибла його серце блискавкою.

— Зрадник!... — подумав — очевидячки зрадник. Прецінь сі вояки долі — Ромеї, а він їм приказує. Значить, що він зрадив князя, дружину і мене!

І скаженість стала його огортати і давити за горло.

— Прибуде він сюди... кинуся на нього і будь що буде!

Хвилю сопів люто, коли нова гадка майнула йому крізь голову.

— Він узяв перстінь Святослава... Га! тепер уже знаю, на що. Він одурить Свинельда, як одурив мене. Ах, дурень, дурень, дурень! Без сумніву темні сили Ненаситця побили мій ум сліпотою за перемогу над „пога-

ними“. Рибалка-сміхун без сумніву мудрійший від мене!...

Мстислав розібрав усе, що почув нині від сього дивовижного чоловіка і якийсь голос сказав йому у душі, що сей рибалка звертав свої пісеньки та слова саме до нього і давав йому ради. І він глибоко задумався, а коли за дверима почувлися кроки та скрегіт засуви, обдумав вже добре, як йому знайти супроти хитрого Грека.

У кімнаті було уже темно, бач Калокир спочивав у замку по довшій дорозі. Успоковний та зрівноважений очікував молодець прибуття гостя, бо тепер не сумнівався зовсім, що патрицій приїхав до нього. Аж ось розпахнулися двері й у кімнатку ввійшов сторож з оливною лямпою та ковром, а за ним рибалка з великим кошиком.

Ковер розстелили на долівці, стіл накрили скатертю, а на ній став рибалка розставляти блюда зі стравами. Дозорець поклонився міжтим Мстиславу, який усьому приглядався з чималим зачудуванням і заговорив болгарською мовою, якою впрочім говорили усі на острові:

— Достойний воеводо, знакомий твій, патрицій Калокир просить тебе про честь прийняти його до себе на вечерю!

— З гістьми Боги у дім приходять — відповів спокійно і по завітньому звичаю молодець. — А чи патрицій Калокир скинув вже дія...

— Диви, диви, достойний воеводо, — закричав у тій самій хвилі рибалка — ось ті плітки, що ранком наловив Вюн у Дунаї. Ади, які вони мовчаливі. Коли-б я так сидів у канусті, то співав-би.

— Мовчи! — гримнув на нього дозорець. — Вибачте, достойний воеводо, він несповна розуму, у ньому нечистий сидить, але що добрий і вірний слуга, тож і держиться.

Міжтим Мстислав догадався, чому саме Вюн роз-

кричався. Він бач хотів перешкодити йому зачіпити словом Калокира. Тому усміхнувся приязно.

— Нехай співає і говорить, міні й милійше і відраднійше, коли його бачу — відповів.

— Дядьку! бай Коло! чому твоя жінка продерла шкіру на карасі? — спитав Вюн. — Їй жаби лупити, не риби. Дурний карась. Хай би був присів тихо у верші та обернувся головою до хвоста, а певно найшов-би вікно до втечі. Правда?

І Вюн став обтирати слъози обома кулаками. Дозорець зареготався, а Мстислав глянув бистро на Вюна. Без сумніву під сими ганчірками крився справжній друг і то неаби який. Під покришкою сміхунства укривався нещоденній розум, опертий видко на чималому досвіді.

Нагло Вюн підскочив раз і другий, замахав руками, вхопив одного карася і став бігати від вікна до вікна. Вкінці станув при сьому, що виходило на лівий беріг ріки і заки дозорець міг йому перешкодити, викинув рибу у воду.

На се пірвався дозорець.

— Що ти, сказився? — гукнув — геть мені відси.

І видобувши з під туніки нагай, вперіщив біснуватого по плечах. Мстислав аж заходився зі сміху, хочай зовсім не хотілося йому сміяти. Він кивнув лише головою Вюнові, коли сей обернувся.

— Я розумію його! — сказав. — Він жалує карася, що дав себе зловити і бажав його пустити на свободу. Тому вибрав те вікно, крізь яке найкраще було рибі виплисти у море. Правда, Вюне?

Але Вюн був вже у дверях.

— Бай Коло, Миколо! дозорце, дядьку, чоловіче, нагаю! — репетував — біжи, біжи, сум іде!

— Деспота іде! — пояснив дозорець і вийшов, а за ним Вюн. Але коли виходив, глянув на Мстислава ясным

поглядом, поклав ліву руку на серце, правою указав на вікно, крізь яке викинув був карася і щез.

По хвилі увійшов у кімнату Калокир.

— Здоров був, воєводо! — сказав весело, — щож друже, скучаєш?

Мстислав поклонився.

— Скучати не було ще коли — відповів, — бо думав увесь час, відки мені така халепа найшла сидіти у заперті.

— У заперті? — усміхнувся Грек — а тож двері відчинені, чотири вікна для виду і віддиху...

— Але свободи нема, князя, дружини, боїв...

— Молодий ти ще, достойний воєводо, — усміхнувся приязно Грек, — не дивно, що у тебе душа рветься до діл. І я був колись таким, гонив за відзначеннями, майном, а тепер рад-би спочити. Одначе наколи у тебе є охота покинути сей забутий острів, то вступивши у службу кесаря, осягнув-бись усе, чого бажаєш, ба й більше...

Кров ударила молодцеві до голови, у очах потемніло. Здавалося... кинеться на зрадливого Грека та роздавить мов ідовиту гадюку. Але добрий дух спинив його. Він підняв очі на Грека і їх погляди стрітилися. У очах Калокира тліла іскра цікавості мов у сього, що завдавши ворогові отрую, слідить за наслідками.

— Годі мені покидати князя! — проговорив з трудом молодець.

— Ба, можна служити кесареві, не покидаючи князя...

— Як Фарлаф... — вирвалося у молодця.

— Пусте балакання! — засміявся нагло Грек. — Їда стигне, а ми про торічній сніг. Сідаймо!

Посідали і стали їсти. У кімнату ввійшов дозорець і приніс у срібному ведрі снігу. З сим снігом змішав вино

і подавав його у позолочуваних кубках. Після вечері подав ручники і теплу воду та запалив кадило. Синявий, пахучий дим наповнив кімнату тоненькими смугами і душа молодця розпливалася у розкоші, омрачена вином і пахощами.

— Чудово ви, Греки, живете! — закликав.

— Чудово?... у сій норі? — засміявся Грек і став недосвідньому молодцеві описувати византійський двір, з його блиском, величчю, розкошами, широко розводився над почестями, які міг-би досягнути Мстислав у Царгороді. І хто знає, чи не удалосяб прехитрому Грекові знайти незіпсовану, мрійливу душу молодця, наколиб не Фарлаф, його зрада та страшні крати на корсунському березі...

Було уже пізно в ночі. Калокір пив, гриз міддали, сухий виноград і фіґи і розказував без упину. Мстислав почув скоро, що вино йде йому до голови, тому не пив, лише слухав і слухав, а хвилями кидав лише питання, або чудувався.

— Ну і що? А як? Проби! На Перуна!

І ось саме у сій хвилі, коли одушевлений молодець бажав просити Грека, щоби дозволив йому прожити час неволі у Царгороді, за вікном на яворі обізвався пугутька, раз, другий, третій...

Здрігнувся Мстислав... Наче марево промайнуло йому перед очі воскове лице Воеслава і почувлися слова: „Де подиблеш Калокира, приложи йому меч...“ Молодець потер чоло рукою і відсунув чарку. Тямка в одну мить вернула йому.

— Достойний патриціє! — спитав. — Що буде зі мною, як що я не вступлю у службу кесаря?

Калокір скривився.

— В такому разі, вовводо, останеш тут по неволі,

бо я знаю, що ти був йому найлюбішим дружинником і він за тебе віддасть багато бранців.

— О так, закликав Мстислав, який нагло поняв, чому Калокир так з ним падькається — навіть тебе, достойний патриціє!

Грек почервонів і замовк. Його наміри відгадав сей недосвідний молодець. Він з подивом поглядів на нього.

— Шкода, превелика шкода такої голови для сього медведя! — сказав про себе.

Дальша розмова велася уже про війну і Калокир став зразу прибільшувати успіхи Циміскія. Але і ту спинив його молодець.

— То значить, — сказав у відповіді на опис послідних боїв — що Святослав мусить уступати перед вашою кіннотою, але вас сі побіди стоять багато людей і часу і ви не в силі розбити його як слід. Здається, буде облога Доростола. Чи не так?

— Облога вже є! — відповів Калокир, — але бються під мурами, не на мурах.

— Ага! князь бажає мати забороло від ваших катафрактів.

— А й у нього ще до трицять тисяч війська. Молодець підскочив з лави, на якій сидів.

— Ха, ха! то ще на двоє баба ворожила.

— Так, — сказав Калокир — на двоє! і від того держу я тебе тут. Не я стану тебе силувати йти у службу кесареві, але держати-му тебе тут, бо ти — моя безпека.

І вийшов.

XIII.

Утеча.

Слідуючої днини відіхав Калокир, наказуючи пильнувати бранця день і ніч, але разом мав сторож по-

дбати і про усяку вигоду для нього. Видко хитрий Грек не бажав робити собі Мстислава ворогом.

Поплив день за днем одноманітно, нудно, без зміни та потіхи, а тут міжтим мучила серце туга за своїми і непевність, що діється з князем та дружиною. Нераз згадував Мстислав і Залісся, Калину, Рогдая, Власта, Люта... Часом жалів навіть за Круком, якого мусів полишити у Києві. Як дуже придавсяб йому сей вірний друг у його нудьгуванню. Рибалка Вюн що днини приходив тричі зі сторожем чистити кімнату, приносити їду та напиток, або виносити посуду. Але ні разу не можна було на розум побалакати, бо сторож не відходив від них ні на хвилю.

Крізь вікно, що виходило на лівий беріг ріки, а крізь яке викинув був Вюн рибу, бачив Мстислав також нераз молодого сміхуна, але сей здвигав лише плечима і тряс головою. Надармо посилав йому молодець німі питання поглядом та движками рук, сміхун не відповідав нічого. І так минуло два місяці.

Аж ось одної днини упав сторож на порозі кімнати та викрутив собі ногу. Яким світом те сталося, не знав ніхто і аж довго потім дізнався Мстислав, що сміхун протягнув був на півперек темних східців мотузок. Сторож гукнув на жінку та вояків і вони винесли його з кімнати на діл. З сього скористав Вюн і увійшов до Мстислава. Зразу став застилати стіл і укладати на ньому блюда та збанки. Але коли вже затихли кроки вояків та падькання жінок на сходах, звернувся до Мстислава:

— Воводо! — заговорив скороговіркою — я Рослав, син кметя з під Іскоростеня, Деревлянин. Вже два роки тому дістався я до неволі і удаю божевільного, бо мені зі сим добре. Бував я у Царгороді, Адріянополі, Атинах і багато бачив і чув. Дурня бач ніхто не соро-

миться. Тому і остеріг я тебе і остерігаю на дальше. Там, воєводу, що ти не на Русі, а у грецьких руках, де словами закривають лишень гадки, а висказують зовсім щось друге...

Мстислав горів одначе з нетерплячки і перервав Рославові.

— Остав се! — сказав — я тебе порозумів добре і дальше розуміти-му. Ти мені кажи, що з князем?

— Князь відступив у Доростол і борониться від Болгар і Греків перед містом. У чистому полі не остоїться лава руських дружин перед панцирними комонниками.

— О, вони певно не візьмуть його силою! — закликав Мстислав — він орел, а вони кури. Горе їм!

— Великою є сила Перуна, — се правда, — але нема у нього як і у Дажбога лести, підступу, грецького вогню, страшних метавок на огонь і каміння! Поки держиться князь у полі, поти гаразд. А раз замкнувся він у городі, так буде біда!

— Чому ж-би йому тікати у місто?

— Їсти нема що, людей багато, поживи мало, тому і сил не достає. Голод!...

Мстислав понурив голову.

— Тікаймо, Рославе! — сказав по хвилі. — Я муцу бути при князеві і побідити, або згинуту враз із ним. Поможі мені!...

На сходах почулися знову кроки. Урядник цісарської поліції ішов заступати сторожа при вечері. В сій хвилі запіяв Рослав мов півень, так що Мстислав аж відскочив.

— Хай не знає, бісова харя, що ми балакаємо, — сказав шептом. — Я до утечі вже усе зладив, недостає мені лишень сталевого долота, щоби виважити крату. Але сторож має таке знаряддя і я постараюся украсти

його. А ось тут — Рослав видобув з кишені клубок мотузка — мотузок. Спусти його мені крізь вікно, як обізвався двічі пугачем...

У сій хвилі вийшов у кімнату урядник, киваючись на коротких, грубих ногах.

— Ква, ква, ква! — закахкав Рослав, тріпаючи руками, мов утка крилами. — Молодець не здержався і порскнув сміхом. Пришелець почервонів з досади, але поклонився і сів за стіл. Він і в голову не клав, щоби „біснுவатий“ розговорював із бранцем.

Але не ішла Мстиславі у рот їда. Спокою не дала йому гадка, що може якраз у тій самій хвилині не мають його товариші що до уст вложити. Він швидко покінчив їду на превелике вдоволення його товариша, який уважав себе у праві зісти усе, що остало і з противним плямканням змітав усе зі стола.

Аж вийшов і він і Мстислав остав сам. Довго в ніч не міг заснути. Раз у раз привиджувалися йому князь, Шварно, Лют, дружина, Печеніги, усі голодні з постяганими поясами, поблідлими лицами, знесилені, охлялі.

Коли молодець збудився, лице його було вогке від сліз, пролитих крізь сон. У ранішній молитві благав він горячо Хорса-Дажбога післати князеві та дружині поживу і силу відразити ворога.

У журі та смутку перебув Мстислав знову кільканацять днів. Аж ось одної днини укрився Дунай мракою. Синяві клуби гонив буйний західній вітер долі водою, крізь вікно втискався у самотню кімнату на вежі вогкий, холодний воздух. Ударило крило вітру о мури і понуро засвистіло у гиллі дерев. Повороніла дунайська хвиля. високі вали ішли від осередка ріки до берега і з хлюпотом обливали підніже вежі.

При світлі оливної лампи сидів Мстислав у кімнаті і слухав понурого виття вихру та своїх безпотішних дум.

Сум, чимраз глибший, чимраз важкйший огортав його. На молоду, моторну душу налягла самота важким камем і бралася здавити у ній усі проблески сили та діяльності. Мрак огортав його голову, безмисленно і тупо гляділи погаслі очі у темряву.

Коли втім: Пугу! пугу! — озвався двічі пугач у гиллі явора і наче дух „біснுவатого“ Вюна вселився у молодця. Мигом — скочив до вікна і спустив шнурок у долину, привязавши до нього срібну ложку від вечері.

— Пугу! пугу! — загудів пугач за вікном, а по хвилі витягнув молодець на гору мотузок. До нього привязав Вюн доволі грубий ремінь від аркана, якого уживали болгарські та печенізькі їздці. Здивувався зразу Мстислав, але відтак зрозумів, що по сьому ремені спуститься з вікна на землю. На кінці ременю висів клевець і долото. Головка клевця була обвинена шкірою. І ремінь і шнур були вогкі. На дворі падав дощ.

Молодець сейчас взявся за діло: підважити крату у вікні і се удалося йому дуже швидко. Бач ніхто і не думав, щоби хто міг з острівця утічи. Одинокий човен був по тому боці на правому березі ріки, а на острівці було лише маленьке човенце Вюна, у якому лиш одна людина могла пуститися на воду. Тому ніхто не додачив, що ржа давно уже перегризла залізні штаби крати. По півгодинній праці крати уже не було. Не було чути і ударів клевця, бо шкіра глушила їх, а свист вихру не допускав ніяких гомонів до уший вартових на сходах та у пристані. Легко мов кіт скочив Мстислав на землю і побачив сейчас при собі лежачу стать Рослава.

— Умієш плавати, воеводо? — спитав сміхун місто привитання.

— Слава Велесові, умію.

— Се гаразд. Стрибог розгулявся нині. Він і донесе

нас куди треба і нанесе дощичку, який затре усі сліди за нами. Ходи, воеводо!

Хильцем, смагані вітром і дощем, пересувалися молодці до берега. Тут ждало маленьке човенце, справжня оріхова лушина, навантажена всіляким припасом, так що оставало місце хіба для одної особи.

— Роздягайся, воеводо і пливи зі мною. Ти не зумієш таким навантаженим човном орудувати, а притім — ту засміявся Вюн — доволі я намокся, змокни і ти дещо!

— Нічого! Допоможіть Водяні!

Молодець скинув одіж, і серед кромішньої пільми всів Рослав у човен і відбив від берега. За човном плив Мстислав, придержуючись човна одною рукою. Скоро щезла у тумані за ними понура вежа забутого замку. Через хвилю видніло ще у мраці світельце оливної лямпи високо над водою, аж і воно щезло. Мрака, пільма і дощ обняли утікачів звідусіль, мовчки посувалися вони до правого берега ріки.

І ось зачорніла перед ними темна пасмуга повна говору, шелесту та плюскоту филь, се прибережні очерети.

Молодець став раз у раз зачіпати ногами о корняки шувару, о підводні рослини, вкінці застряг у намулі.

— Кладися черевом на воду! — радив Вюн і зі здовоною силою пер човен до берега.

Аж ось показалися перші купини ситнику і купчатки, лозина та верби, а по хвилі вискочив Рослав на беріг.

Мокрий та перемерзлий Мстислав послідував за його приміром і одягнувся у свою одіж. Рослав добув з човна два мішки, а з одного витягнув ухатий збанок з затичкою.

— Напийся, бо вхопить тебе пропасниця, а тоді хіба вертати прийшлосяб.

Мстислав послухав. Сей простий чоловік вів його мов дитину і молодець слухав його без спротиву, бо знав, що тут більше значить знання місця й обставин, чим досвід, хитрість, відвага та хоробрість. У збанку було сильне грецьке вино і вскорі почув молодець, як любе тепло розливається по його тілі.

— Щож тепер? — спитав шепотом.

— А ось, глянь! — відповів Рослав, указуючи на ріку кільканацять кроків від себе.

На темно сірому тлі води чорніло щось при самому березі, наче пень дерева.

— Що се?

— Се човен Калокира. У ньому є варта. Один спить до півночі, другий від півночі. Та нині хиба оба заснули.

— Де? у човні?

— Так.

— Ну гаразд! ось тобі долото! Коли дам знак, так ти сим долотом по голові сього, що спить. Я займуся другим.

— Егеж!

Тепер обіймав провід воввода і Рослав добре знав, що лицар, який є любимцем Святослава, мусить бути не-аби яким борцем.

Проти усім сподіванням вартовий не спав, ані не сидів у човні, лише стояв, спершись на щит при березі. Але шум вітру приглушив кроки Мстислава. Коли підійшов на сяжень, шепнув Мстислав до товариша.

— Бігом до човна!

Не надумуючись пігнав Рослав бігом.

— Стій! стій! — гукнув вартовий і хотів було пігнати за ним. Та в тій хвилі впало йому на голову щось важке, велике і м'яке. — Се Мстислав ударив його з усього розмаху по голові... мішком. Закітлувалося

у темряві, залунав брязк щита, що падав на каміння відтак оклик: Кіріє! а потім замовкло усе.

— Рославе! — почувся голос у темряві. — Ти готов?

— Готов! а ти воеводо?

— І я! але мій ще живий!

— Давай його сюди!

Мстислав затягнув Грека до човна, де лежав уже другий Візантієць, як опісля оказалось убитий долотом Рослава. Сміхун бач ударив у висок і череп пук від удару.

Сейчас вкинули молодці у човен мішки та виплили на середину ріки. Там вкинули у воду небіщика, а покріпивши другого, якого лише приголомшив удар Мстислава, посадили його до весел і плили аж до ранку.

Коли на сході перед ними стала вода біліти у сірині розсвіту, покермував Рослав човен до багнистого лівого берега ріки, де припочивали оба весь день. Вечером поїхали далі, а Грека пустили живим. Не так-то швидко міг він вернути до своїх.

Усі грецькі та болгарські сили були по тому боці ріки. Тому не боялися зради. Рівнож не боялися погоні, бо з острівця не міг ніхто рушитися без човна Калокіра та чайки Вюна.

І так їхали вони ніччю, а днем спочивали, доки не доїхали до Доростола.

* * *

Вже ранком тої самої днини побачили на овиді луну пожарища, а коли зійшло сонце, чорні дими мов від пожежі. Східній ранішній вітер приніс їм вою диму та спаленини.

— Ось ми вже і дома, — сказав Мстислав.

— Ба, але годі буде дістатися у город. На ріці фльота.

- Щож робити? підемо далі пішки. Згода?
- Твоя воля, воевода, а Богів ласка... може дійдемо.
- Так ходім!

Перейшли ріку і у добре укритому місці, недалеко від міста, там, відки виїздив у перве Святослав на погром фльоти, вийшли на беріг. Хильцем вилізли на малий горбок і з між корчів поглянули на город та його околицю.

До міста було ще звідсіля доволі далеко, але мимо сього уся рівнина була вкрита гуртками людей. Мало було одначе між ними вояків. Були се головно болгарські мужики, які під доглядом грецьких вояків і офіцирів тягли на шнурх величезні машини. Були там катапульти, що виглядали наче величезні ворота з грубезними пружинами зі скручених конопляних линв, далі звичайні метавки з величезною деревляною варехою, у яку кладено каміння, шопи з таранами та сверлами до розбивання мурів, далі журавлі наче при колодязях, при яких місто відер висіли коші. У сі коші сідали лучники, журавель підіймав їх горі і з відси мали вони обстрілювати оборонців міста. Але найбільшою та найгрізнішою машиною була велетенська вежа з дерева, гуляй-город з кількома поверхами. На долі стояв таран до розбивання мурів, на першому поверсі вікна з помостом для піхотинців, що ішли приступом на мурі, на другому вікна для стрільців, а на горі дула грецького вогню.

Страшна ся вежа, уся крита шкірами, посувалася вперед по помості з дощок на деревляних валах мов чайка на волоці, але до сього треба було і соток рук. Тому византійські війська зігнали з усіх доколичних сіл населення, щоби підкочувати машини під місто на вал, який усипало військо рівнобіжно до стін Доростола.

Розглянувшись у положенні, оба молодці стали ра-

дитися шепотом. Але недовго тревала ся нарада. Вони могли лише крізь табор Греків пробитися у город бо на ріці стояли судна та їздили човнами варти. Скоро уложили собі плян, а по хвилі, кинувши списи і щити, поховали ножі та топори під плащі і змішалися з найблизшою ватагою мужиків.

— Відки ви? — спитали їх.

— З під Преслави! — відповів Вюн. — Зловили нас і пригнали, Бог-би їх побив.

— Гей, гей, неволя! — зітхали мужики. — Минувся добрий час правди та свободи. Бояри та Греки горою.

— До шнурів, до шнурів! — собаче насіння, гей! — закликав у сій хвилі офіцер.

Всі, а з ними Метислав і Вюн кинулися притьмом тягнути гуляй-город до валу під містом.

XIV.

Останні дні Доростола.

У великій гридниці доростольського замку сидів князь Святослав. Підперши голову на руку, глядів перед себе недвижно, оком, що бачить лица і події не зі сього світа, оком пророка, ворожбита. І бачило се око чубаті дружини Олега і його щит на воротах Царгорода. Бачили і побиті, потоплені війська Ігоря та свої побідні вої ген далеко у південній Македонії. Вони бачили діла батьків, побіди, пораження, сором і славу минулих віків та важкі, криваві бої теперішності. Але вони бачили і будуччину і тому саме грізно стягалися брови над впалими очима героя. Одначе не було у сих очах смутку. У них блестіло одушевлення, запал і віра, що з усіх сих ран, боїв, крові, недуг та смерти одно уратується мов золото у огні — вічна, невяла, лицарська слава руського імени на всі часи, на всі землі...

Швидко одначе опала гордо піднесена голова Святослава. З за вікон у рівних відступах часу доходив глухий ломіт... се бальки та каміння, кидані махінами Ромеїв, падали на доми та шатра, на людей та коні. Часами слідував за ударом тріск ломаних вязань дахів і грохіт руйнованих стін. Деколи зате звіщав крик людий, стони та проклони, що стрільно влучило людий. Хвилями втискався в кімнати гризкий дим — се горіли запалені грецьким огнем будинки. Але князь не йшов глядіти, де саме горить, бо на вулицях лежали ранені, трупи побитих і померших від голоду мешканців міста і вояків. Сі пожовклі, почорнілі трупи лякали Святослава. Він привик до побоевищ, де тисячі завдавали смерть тисячам, де рікою лилася кров. Але тут крові не було. Тут убивала усіх жовта, кістлява змора голоду, проти якої не міг остоятись ніхто. Вона за два три дні з героя робила дитину, а за чотири німичного старця. Тут на нічо не придалися благородність, відвага, хоробрість. Голод змінював усіх без ріжниці у звірів і Святослав з жахом нагадував собі трупи жінок та дітий з побитинаними руками та ногами, які знаходжено нераз у темних переулках, де жила незаможна людність.

Пробували дружинники чинити виправи за поживою до грецького табору, але Ромеї самі голодували, а уся околиця була вже від давна до чиста ограблена.

Западав вечір. Чимраз невиразнішими ставали черти предметів, чимраз тяжшими думки князя. Крізь вікна заглянуло у гридницю зарево пожежі, почувалися оклики: „Води, води!“ та сик полуміни. А у рівних відступах часу ломіт руйнованих домів, стони побитих і ранених, скрип метавок...

Святослав накинув на себе широкий чотирикутний византійський плащ і вийшов. На майдані перед замком крутилося кілька тисяч людий. Минувшої днини під

ослоною махін ударили на табор Руси болгарські комонники. Вони з імям свого царя на устах ішли у бій і побідили, бо усі дружини розлетілися перед ними мов полова на боки. Так доїхали Болгари аж до стін города, та нагло з усіх сторін кинулися на них товпи руських дружинників з завзяттям, про яке Болгари аж досі не мали навіть поняття. Але сі герої, що тепер кидалися на товпу оружних побідників, не бачили у них ворожих вояків, а лише... коні, з яких можна зварити поживу!

Ні оден з Болгарів не уйшов смерти. Згинули усі, а усі коні порізано сейчас. Не було їх чим годувати, а за день, два похудлиб були й так.

Вийшовши на майдан, бачив Святослав, як порізане на малі шматки мясо та кости паювали воеводи між єійсько. Бачив, як світилися очі виголоднілих вояків від благої надії попоїсти хоч раз на кілька днів. Десь поділися зневіра, туга за родиною, смуток; жарти, сміх почувалися у зборі і князь сам зрадів, дивлячися на се. Відтак пішов дальше вулицями міста і тут бачив порозкладані огні, при яких варено поживу. Траву, листе, кости, останки борошна, сушеного мяса, огородовини, кусні скіри з поясів, чревіїв, щитів, усе те варено у горшках на якусь юшку. Нею годувалися усі, хто мав ще що вложити у горшок. Хто вже зовсім нічого не мав, ішов на ріку. Дехто находив рибу, инший скальки, раки, водяні рослини, але найчастійше находили рибалки рани або і смерть з рук грецьких варт, які ненастанно кружили попід берегами ріки.

Всюди було видко товпи дружинників, які по послідній битві мусіли відступити у город перед градом каміння, бальків, перед струями плинного вогню та ударами панцирних катафрактів, яких коні для більшої відпорності боевої лінії скоувано зі собою ланцями.

Святослав звернув лице на право, у сторону при-

стані. Тут було темно і тихо. Князь повернув туди і ішов хвилю між рядами темних, неосвітлених домів... Тут і там блимали огоньки, а у їх слабому світлі рухалися ліниво якісь тіни. Хвилями почувалися слабі, плачливі голоси. Виразно чув князь плач дитини: „Майко, майко!“ лебеділа дитина і просила їсти... Але лише судорожній плач був відповіддю на сльози... Хриплі, слабі голоси обзивалися з темних углів, а з деяких темних хат віяло невиносимим сопухом непохованих трупів. Тут і там здивав князь ідучи, темні тіла простягнені на дорозі. Він оминав їх та навіть не глядів, що се. Він знав, що се мерці — жертви голодової змори.

І тоді почув князь, що якийсь холод морозить його душу, відбирає відвагу і непокоїть совість... совість, яка доси не закинула князеві ні одної кривди, ні одної несправедливості:

— Змора голоду матірю усіх сих чорних мерців, — казала совість, — але батьком ти сам, великий Святославе... Сі трупи, сей помір, се тіль, яку кидає твоя слава!

Нагло звернули увагу князя якісь нелюдські крики, стони, проклони, метушня. Гурток людей товпився на розі вулиці при світлі огню, який горів у сні близької хати. У товпі блестів меч та звучали руські проклони. Притьмом кинувся туди князь. На вид його блискучої збруї, що засіяла, коли князеві зсунувся плащ з плеча, розскочилися напасники.

— Геть відси, опришки! — гукнув князь і добути мечем роздав кілька ударів поміж найбільш завзятих. І тоді побачив на дорозі убитого руського дружинника, а у його руці останок виділеної йому страви. Голодні міщани побачили мясо у нього та убили його товпою, щоби здобути невидане добро.

В першій хвилі гнів огорнув Святослава, рука сяг-

нула до пояса, де висів усім добре знаний ріг, аж опала знову,, безсильно.

— Ні! се не вони... се голод! се не опришки, не злочинці... їх карати годі. Над ними смерть... перед ними п'ятьма! Ні надії, ні виглядів на побіду, на хліб, на мир...

Голосний гаркіт, наче цькованої собаки перебив думки Святослава. Зирнув туди і мороз прошиб його. Над одним з небіщиків клячав напів нагий чоловік з лицем зарослим аж до очей, босий, висохлий наче Коцїй з казки. У п'ятмі світилися горячкою великі, круглі очі барса у руці блестів ніж. При непевнім блеску далекого огню бачив князь, як чоловік сей вбивав ніж у мерця...

Огида вхопила Святослава за горло, бігом пустився з поворотом і раз у раз здавалося йому, що чує за собою сей страшний гаркіт людської собаки.

— Проби! — шептав про себе — пора кінчити, як будь... що скажуть батьки у Вираї, коли стану перед ними, а зі мною усі ті зголоджені мари людей? Вони скажуть: „Змора голоду матірю усіх тих мерців, але батьком ти сам, великий Святославе! Сі трупи, сей помір, се тїнь, яку кидає твоя слава“...

Не оглядаючись, біг князь аж у полудневий кінець города, де крізь відчинені брами раз у раз входили дружинники з поля битви. Тут панував горячковий рух. Воеводи визначували місця поодиноким відділам, особисто роздавали поживу... склади бач світили пусткою. Голод подавав руку мстивим Ромеям, геройство оказувалося слабшим від сього союзника. За брамою дружини копали рови, а з землі сипали окопи проти кінноти.

— Будь у мене пожива хоч на п'ять шість днів, не побачивби ні один Грек балканських провалів! — думав князь.

Рівнобіжно до руських окопів у віддалі яких двісті сажнів виднів високий, стрімкий вал, усипаний Греками.

На ньому видко було облогові махіни, з яких раз у раз вилітали кусні каміння та деревляні бруси. Одначе тут не робили вони вражіння, бо вояки навчилися уже ви-числяти, де і коли саме упаде стрільно і розбігалися в час.

Якраз проти брами города стояла величезна дерев-ляна вежа у прогалині валу. Перед нею горіло багато огнів і князь бачив дві лави піхотинців і полк ката-фрактів, які уставлено для ослони облогових робіт. Саме тепер бралися робітники присувати вежу аж під мури, укладали перед нею поміст із дощок та підставляли валки. Другі несли на плечах мішки вугля з сіркою та салітрою, клочча, скальний олій у цебрах, інші підво-зили каміння.

— Завтра Ромеї здобудуть браму і будемо боротися по вулицям — подумав князь і важко зітхнув:

— Мстиславе, Мстиславе! чому тебе нема? Мені саме тепер треба твоєї молодечої відваги, сили, запалу. Я сам повівби усіх на сю огненну потвору, та я міг би згинути, а що сталосяб тоді зі сими тисячами?...

І велів найблизшим покликати Шварна, Свинельда та інших воеводів на раду.

У напів збуреній хаті при брамі засіли на печі, столі та порозі воеводи, Святослав на полomanій лаві, яку найдено у куті.

— Воеводи! — почав князь, — велика вежа Ромеїв буде завтра за валом на кількадесять сяжнів від город-ських стін. Завтра загориться місто від грецького вогню, а ми всі будемо мусіли тікати за мури, або вийти з міста на рівнину на сході, а там здавить нас кіннота. Радьте, що робити! Боги не покинуть нас, як що покажется, що ми не втратили ще духа, ні надії. За нами помоляться і духи предків у Вираї, як що ми не зрадімо давної

слави нашого племені. Радьмо отже, як відвернути від себе сю небезпеку?

Хвильку мовчали воеводи, вкінці обізвався Шварно.

— Се за мало відвернути небезпеку. Нині роздали ми останки поживи. Завтра по битві не буде вже що їсти. Якщо не знищимо ворога, або не добудемо поживи, пропадом пропадемо.

— А чи дружина знає, що поживи нема? — спитав Свинельд, який все ще носив руку на перевязці.

— Знає! — відповіли хором воеводи.

— І що кажуть?

— Кажуть, — відповів Шварно — ось що: „Будем биться, доки сил, а не стане сил... так раз мати родила! між своїми і смерть легка! Де князя голова, там і наші.

— А де їх там і моя! — докинув князь.

І знов замовкли усі.

— Щож ти, княже, придумав? — питав Шварно.

— Я?... я бачив людоїдів, бачив убійство за кусник мяса, чув як діти, матері і батьки плачуть із голоду. Я знаю, що тисячі готові покласти голови і тому питаю себе: Чи є вигляди на побіду, чи ні? Наколи є, так биймося до загину, а нема, то кожду краплю пролітої крови почислять Боги і духи предків і кинуть нам у очі як убійство.

Воеводи мовчали, а Святослав тер обома руками поморщене чоло, з якого вже давно не здіймала руки чорна жура і тоска. Вкінці встав.

— Ось бачите, тому два дні посилав Циміській до мене посла з визовом на двобій за землю Болгарів. Зразу думав я, що з глузду зсунуся від радощів, але Хорс-Сварог просвітив моє серце в час, кажучи: „Циміській добре знає, що я таких чотирьох як він убив-би порожною коновкою“. Хто насилає убійників на другого, у сього сили не богато, а хто убиває зрадою, у сього

і відваги не буває над міру. Видко кесар думав казати мене підстрілити з за своїх плечий затроєною стрілою, або погубити чарами. І я відказав, хоч серце аж скавуліло мов пес зі скаженої злості та аж горіло від охоти... Оттак і тепер попробую ще раз ранком ударити на вежу та вал з усією силою. Як що удасться, то буду боротись далі хочби до вечера і згину, або згинуть вони. А не удасться, то розібю їх фльоту таки завтра у ночі і зачну переговори. Щож, годитеся, воеводи?

Всі виразили свою згоду потакуванням і вийшли збирати дружину та провадити її розсвітом приступом на вали Ромеїв.

Саме тоді, коли Святослав закликав на раду воеводів, кесар Іван Циміській глядів з найвисшого помосту вежі на Доростол. Зпід лискучого шолому гляділи темні великі очі на огні, що горіли у городі. Закривлений наче клюв суна ніс свідчив про вірменське походження кесаря. Затиснувши грубі, мяскі уста, Циміській морщив густі брови і не кажучи ні слова, слідив за рухами руського війська. Перед брамою гасли один по другому вартові огні, зате у городі аж луна біла у небо наче від пожежі. Досвідний полководець пізнав із сього, що дружини сходять з поля у місто.

— То барбарікон февгей астїде!⁵⁰) — сказав до високого, сутулуватого гетеріярха Скліра.

Сей пересунув ручкою меча по золотистих гузах начеревника, так що почувся брязк, наче від добуваного меча.

— Чи маю їх гонити? — спитав.

Імператор поглянув на воеводу з усміхом. Склір був мужем велетенського росту та страшної сили, але слабих спосібностей. Хитрий та розумний кесар уживав його наче інжинір тарана, але підсміхувався з нього. Зате був Склір найблизшим цареві дворянином, бо був

за дурний, щоби вдаватися у якінебудь заговори і не питаючи, убивав кожного, кого вказав йому деспот.

— Ні, Скліре! — відповів. — Ми пустимо на сих варварів твою сестричку!

І рукою вказав на вежу. Ціла дружина засміялася, коли кесар зволив закепкувати собі зі Скліра, а сам гетеріярх аж заходився від реготу, узявшись за боки.

— Пересунути кінноту на східню сторону міста! — приказував Циміській. — Піхотинці стануть від полудня і заходу. А тут при нас катафракти і ти, Скліре. Стратігу Калокіре, прикажи висунути вежу вперед, уставити дула і ждати приказу. На даний знак підпалиш місто. А тепер просім Всевишнього про побіду над сими ворогами нашої віри і влади!

Кесар відкрив голову, а духовник прочитав голосно молитву і дав кесареві й усім христіянам поцілувати темну ікону Богоматері у золотій ризи — Панагію.

По хвилі розійшлися стратіги, гетеріярхи, протоспатарії та інші офіцири по відділам і почалися рухи військ. Головно коло вежі кипіла робота на всі руки. Мужиків, які по вечері поклалися були на супочинок, побудив грімкий голос команди і всі на даний знак вхопили за лину, щоби потягти потвору вперед. Послідний приступ на Доростол мав начатися зі сходом сонця.

Між робітниками, яких побуджено о півночі, були Мстислав і Рослав Вюн. Вже кільканацять днів працювали вони разом з болгарськими мужиками і Мстислав підучився дещо грецької мови, так що розумів її не гірше чим другі. Нікому й на гадку не прийшло глядіти їх між робітниками тим більше, що одіж Мстислава подерлася до рещти при ношенню каміння та неотесаних брусів і замазалася скальним олієм. Воня земної смоли біла від нього на десять кроків, а лице, груди і руки покрилися чорним, мастким болотом зі земної ропи, змі-

шаної з порохом та мілким вугіллям. Рідна мати не пізнала б була молодців у їх теперішньому виді. Нераз Калокир бачив їх і переходив попри них, але ніколи не удалося йому пізнати їх. Раз бачили вони урядника поліції з острова у таборі. Калокир ходив блідий і лютий, засуджував раз у раз когось на різки, кричав, проклинав і дуже пильно слідив з валу руський табор, наче питаючи судьби, кому судилася перемога у сих змаганнях. Видко дізнався саме тоді про утечу Мстислава, заложника за свою голову.

На приказ стратіґа засвистали наставники раз, другий, третій — заскрипіли вужівки, вежа дрогнула і зі скрипінням та гуркотом рушило чудовище з місця. Поміст під вежею рипів, гнувся, тріщав, подавався, але вежа котилася вперед. Крок за кроком, сяжень за сяжнем сунула вона по помості, потом обливалися мужики, нагайки свистіли, скрипіли линви, а через сей час на полудні та сході розставлялися пересунені війська і збиралися варити сніданок. Під самими стінами города не було уже ніодного руського дружинника, всі сиділи у городі і видко спали, бо лише ту і там блимали огоньки вартових.

— Се послідний приступ, казав Калокир наставникам, — прошепотів Вюн до Мстислава.

— Перун їм у тімя — відповів молодець. — Треба буде підчас битви обійти військо та зайти від сходу. Приступ буде відси, то від сходу не буде варти. А якщо побють Ромеї наших, то наші саме на схід тікатимуть і наскочать на нас.

— Мудро говориш... але що се? Тсс!

У віддалі почувся якийсь гамір, а вслід за сим приказ стратіґа.

— Стій! Дула й огні на гору!

У віддалі заревли роги і почувлися якісь крики.

Хвильку вслухувався Мстислав у сі гомони разом з другими мужиками і нагло оклик: „Роси ідуть!“ зазвучав в ухах усіх. Болгари сейчас покидали мотуззя і пустилися в ростіч, офіцери побігли до полків, наставники надармо бралися спинювати утікачів, блідий мов смерть Калокир кричав:

Огні на гору! на гору! Смолу, дула, підпал! Нага-
ями опірних! Матінко божа, Христе Царю, елейзон! елей-
зон!⁵¹).

— Бери, чуєш! — гукнув нагло Мстислав товаришеві в ухо!

— Дула, на що? тікаймо краще! — здивувався сей.

— Іди, дурний! пощо нам тікати, ми радше підпалім вежу... земної ропи чимало тут, одна іскра...

Страшний оклик: Перуне! Перуне! загремів нагло саме перед брамою міста і у сірині першого розсвіту побачили Ромеї товпу руських дружин, яка випливала з брами і розливалася по полі. Піші полки Ромеїв зривалися зі землі та поряdkувалися з поспіхом. Заки одначе успіли стати в рядах, грянула на них філя напасників.

І як стадо зголоднілих мартових вовків вірветься в отару овець, так ударили виголоднілі, палаючі жаждою мести Русини на ситих, заспаних та неприготованих Ромеїв. Показалося, що византійські піхотинці не оперлисяб руським навіть у переважаючій силі. Один удар невеликої ватаги розбивав цілий полк. Тугі, меткі та звинні полянські й тиверські молодяки сікли довгими мечами ромейських легіонерів мов капусту. Під ударами пукали щити і шоломи, ломилися ратища спис, розліталися шкіряні кубраки на лахміття й один за другим валилися побідники Персів і Арабів у кривавий порох побоевища. На стінах города появилися лучники і вкортці стали пірнаті післанці смерти зі свистом літати

коло голів дальше стоячих відділів. Вкінці пукла лінія піхотинців і розсипалася по полі, а за нею у дикій погоні розбіглися юрби побідників. Оклики: „Перуне!“ гуділи вже у підніжжя самої вежі, якої боронив Калокир з останками запасних відділів. У вежі і біля неї остало лише кількадесят робітників, які носили знадіба до грецького вогню на поміст вежі.

Мстислав і Вюн бачили погром Ромеїв і сміялися в душі з блідого лица стратіґа, який що хвиля повторяв послідний приказ: „Огні на гору!“ і заломивши руки, глядів з перераженням на маси Русинів, що підходили до вежі чим раз близше і близше.

Аж нагло замовк, упав навколішки і закрив лице руками, наче осліплений лисавкою. А коли молодці глянули йому через плече на поле, побачили у блеску огнів, розкладених довкола вежі... Святослава, який з мечем в руці та зі золотистим щитом на лівому рамени з сурорим, грізним лицем вказував дружині вежу. За ним товпилися його прибічники — цвіт руських дружин, воляки Мстислава. Перед ним тікали Ромеї мов зайці, взиваючи помочі усіх святих та просячи грому з неба на голову побідника кесарів.

Одначе не судилося Святославові самому здобути вежі. Якраз коли розлетілися послідні ватаги грецької піхоти, а з вежі на стрімголов повтікали послідні Болгари, Греки і сам Калокир, задудніла земля під копитами рослих кападокійських коней. Се Склір ішов у поміч розбитому війську і провадив дві тисячі катафрактів, пострах усіх піших та легко оружних ворогів. Були се закуті у зброю іздці у високих гребенастих шоломах, блискучих латах, з довгими списами та мечами і кратами на лице. Вони ішли мов вітер і горе усякому, хто забіг їм дорогу. Він падав під копита коний, розбитий самою вагою сих кентаврів. Сотки розбитих Русинами

Ромеїв лягли осьтак від розгону власних братів. Вони бач не мали часу оминати утікачів. Погинули і Русини, що заступилися були за ними. Як північня хуртовина на Руському морі гнали катафракти на Святослава.

А Святослав підняв меч у гору і гукнув:

— Гей! дружино, здається тут нам полягти прийдеться. Тож полягнем славно за нашу славу, за пам'ять наших блаженних предків, за землю Руськую. Мертвому нема сорому і я перший за нашу честь покладу голову!

— Де твоя голова, княже, там і наші! — загуділи як один муж тисячі gridнів. Не зносити нам наших голів без твоєї.

І відвага вселилася у серця усіх.

Катафракти ішли з брязком, криком та ломотом, наче скальний обвал, що котиться весною в долину...

Здавалося, що ось, ось і упаде сей герой свого народу роздоптаний у поросі... коли нагло здержалася лінія перед покопаними у передпіллі ровами. Ряди катафрактів зломилася, пірвалися, перемішалися, перемінилися у ватаги — обвал гори перемінився у поодинокі каменюки, які торощать собою усе, що стрічать, але перед якими можна втічи. Все таки удар їх був страшний і побідники спинилися відразу. Перші дружинники лягли головами на місці, дальші стовпилися подальше за ровами, долами, купами трупів, то-що — почалася січа. Дружинники метали списи і чекани, стріляли з луків, прац, прискакували до закритих у сталь їздців з мечами в руках, а сі побивали їх мечем, разили довгою списою, або наскакували на них кіньми. Воевода Склір в окруженні найхоробріших устремився на самого Святослава, що спокійно рогом і криком давав прикази дружинам. Побачивши велетня їздця, на величезному також панцирному коні, холоднокровно пересунув щит наперед себе і вхопив правицею ратище.

— Проби! — кликнув в сій хвилі Мстислав, — він стає до бою! Хорсе, Свароже, Велесе, Перуне — батьку хоробрих, бережіть його!

— Цить, почують, гамуйся, чоловіче, зрадиш себе і мене! — крикнув і собі Рослав, хапаючи товариша за руку.

Але осторога була зайва. У вежі не було уже ні живої душі. Стоячи у вікні першого поверха, оба молодці цілим еством перемінилися у зір і слідили перебіг бою між князем-героєм, а велетнем Скліром. Здовж валу Ромеїв горіло уже кілька облогових машин і було ясно мов у день. Наче ангел смерти налітав велетень Склір на Святослава. Сей похилився усім тілом вперед і ждав.

Перед самим ровом, за яким стояв князь, кинув Склір чеканом, а сам впялив остроги у боки коня, так що сей болісно заірзав, став на диби і... одним скоком пересадив рів. Варда Склір, пострах усіх, хто його знав, був лише о яких десять кроків від Святослава....

Лискавкою мигнув чекан у воздуху, але князь схилив голову і вістря топірця зачіпило о гребінь шолома. Посипалися пера, а важкий чекан полетів вертячись дальше і застряг у щиті Шварна. Коли одначе кінь гетеріярха найшовся по сьому боці рова, скочив нагло Святослав як барс, що у Мазандерані нападає на буйвола, і користаючи з маленької хвилини, якої потребує кінь до відзискання рівноваги після скоку, — кинув з усією силою нехибне ратище. Ратищем сим низав Святослав отвори не більші від арабського дінара, а й тепер не дроннула йому рука. Влучений у око кінь, відкинув голову взад і усім тягарем звалився на землю враз із їздцем. Заревли нелюдськими голосами Ромеї і мимохить подалися взад. Грімкі оклики дружини голосили славу князя.

— Убий його! убий, заки стане! — радили голоси князеві, але він не послухав. Він ждав усміхаючись на

противника з мечем і щитом — не бажав бач користати з хвилевої переваги над ворогом. Своїм ратищем вирівняв лише умови бою, бо Склір мав коня, а він ні.

Аж ось зірвався зі землі гетеріярх, червоний мов бурак і крикнувши хрипло, кинувся на Святослава. Але і тут не повелось йому. Його удар певно був би розрубав щит та відтяв принайменше руку князеві. Тому підставив князь у останній хвилі щит скісно, а усім тілом подався дещо в зад. Нагальний удар зісунувся боком і лише зі щита полетіли самоцвіти і золоті прикраси, а від розмаху похилився велетень Склір на право. Одначе заки зміг випрямитися, лискавкою впав йому на шолом гартований у Дамаску меч Святослава саме у те місце, де шолом лучиться з караценою. І не видержав шолом. Наче відтятий кравцем кусень сукна, відпала карацена на плече, а з розваленого черепа хлинула високо струя крові. Не видавши голосу, звалився великан, наче дуб під сокирою дроворуба, у порох побоевища.

А тоді шал радости огорнув руські дружини, а блідий переляк обхопив Греків. З новим розгоном та безпримірним завзяттям накинулися на катафрактів гридні і почалася різня людей і коний.

Половина панцирних їздців Візантії лежала уже у поросі, прочі збивалися довкола вежі у купу, коли нагло страшенний гук роздався за їх плечима. Коли оглянулися, побачили, що вежа горить наче смолоскип, клуби глизкого диму та полум'я бухають усіми вікнами, а на добавок горішній поверх завалився нагло з ломотом і на Греків посипалися горючі бальки, шкіри, казани зі смолою, то-що.

Тоді огорнув кожного нестримний жах і мов на даний знак розбіглися оборонці валу РOMEїв наче воробці перед шуляком. Зпоміж утікачів вискочили два обсма-

лені, брудні мужики, наче чорти з болота і побігли між Русинів.

— Не бий, ми свої! — гукали раз у раз, доки не дійшли до князя.

— Вели, князю, відступати, кесар завернув уже праве крило, за хвилию усі комонники будуть тут — крикнув Мстислав.

Святослав змірив його очима, воеводи обступили його і нагло кинув князь окервавлений меч і щит та обійняв брудного та замазаного мужика мов брата.

— Се ти, Мстиславе, підпалив вежу?

— Я, князю, я був-би її і так підпалив, а ти поміг мені. Тепер тікаймо, бо тут на рівнині кіннота рознесе нас.

— Ти з вежі бачив?

— Так.

І справді побачили усі вскорі від сходу клуби пороку. Було ясно, хочай сонце ще не зійшло. Лише його криваве зарево видніло на сході над водами Дунаю.

— Щити на плечі! — кликнув князь, — не оставити ні одного коня, ні зерна збіжа у таборі! Йдем назад.

Та ось не треба було дружині пригадувати. Ще й не втікли останні катафракти, коли-gridні мов муравлі розсипалися по грецькому таборі. Тепер на приказ князя завернули з дороги і тягнучи за собою добуту поживу, живий і побитий товар і коні зібралися у великий круг вже за покопаними ровами.

Спокійно, в порядку, дружина за дружиною входили-gridні у город, несучи зі собою усіх своїх ранених товаришів та усю добичу. Саме тоді надослів кесар з десяти тисячним кінним військом, та вже було запізно. Дармо силкувалися їздці розбити товпу Русинів. Хмари стріл, ратищ та каміння відганяли їх, покопані рови та

купи трупів, згарища машин та руїни табору не позваляли на масовий наступ. Побоевище було в руках кесаря, але перемогу забрав зі собою Святослав у Доростол. Уся піхота Ромеїв вигинула на полі боротьби, або розбіглася по околиці. Зневіра огорнула її, не було ніодного полку, який міг би повнити службу при облозі. Самі комонники не могли добувати міста, а і катафрактів остала лише половина. Їх воевода, гетеріярх Склір лежав з напів відрубаною головою над ровом Русинів.

Довго стояв Циміській над його трупом. Святослав не дозволив гридням здирати з нього збруї, лише чекан забрав, кажучи, що се заплата за повіривані з шолома пера. Задумався кесар над погромом своєї піхоти, а коли зійшло сонце, стиснулося серце володаря, при виді страшного знищення, який розвернувся довкола. Тримісячні криваві труди і половина війська були втрачені. У сьому році не міг уже Циміській надіятися перемоги.

— Справді, лев сидить у серці сього поганина! — сказав голосно, а двірня піддакнула йому дружню.

Відтак глянув люто на царя Бориса, який крився позаду між слугами возводів.

— Волів-би я бути з ним проти вас, чим з вами проти нього.

— Не забудьте, ваша величності — вмшався Калокір — що Печеніги також радіб йому заплатити за погром на порогах. У нього більше ворогів чим другів.

— У кого лев в серці, у того не буває гадюки у мізку! — докинув Варяг Рольф Герюльфон, протоспатарій варязких дружинників кесаря.

Вгодину опісля, послали кесаря, які несли мир героям півночі, серед звуку рогів і окликів дружини вїздили у Доростол.

XV.

Лют і Рогдай.

Міжтим серед веселих окликів паювали воеводи добичу поміж гриднів, а і населенню дісталоса децю поживи. Але на загал було її небагато, бо у Греків також вже від давна нераз кухарював голод. Їда була, але ні вояк, ні робітник не наїлися завсіди до сита. Завдяки сьому одначе, що Русини здобули чимало коний та волів, показалося, що припасу стане ще на тиждень — два.

До сього часу надіялися гридні побіди та походу у Ромелію і Македонію, де було усього вдоволь.

Лишень князь не поділяв загальної радості. З його ума не сходили страшні картини голоду з попередньої ночі і тому глядів у будуччину не так рожево як давнійше. Сидячи у гридниці на тому самому місці, де сидів перед битвою, обдумував саме пляни дальшого ведення війни, коли у кімнату вбіг обмитий та переодягнений Мстислав і кинувся князеві до колін.

— Вітай, княже, світло очий моїх! — сказав. — Не гнівайся на мене, що не сповнив приказу, але як тобі ромейська лесть відбірає болгарську волость, так мені узяла свободу.

Князь ласкаво підняв молодця та поцілував його в чоло.

— Нічого, сину, я знаю, що не ти винен, а я, що пустив Грека у Переяславець. Він украв тобі мій перстінь...

— Не украв, а видер силою... — перервав молодець, червоніючи.

— Ні, таки украв, — усміхнувся Святослав, — бо силою не був би тобі його відібрав. Сила, се благородна річ, а лож, підступ, крадіж, се одної матері діти. Показавши сей перстінь Свинельдові, приказав йому моїм

імям постягати війська з балканських проходів, а відтак розбив неприготованих одним ударом. Щоби ти однак не перешкодив йому, замкнув тебе у тюрму і міні дивно лише, що ти ще в живих.

Молодець розказав князеві про свою неволю та розмову з Калокиром, а князь слухав пильно. Вкінці сказав:

— То значить, що Греки непевні ще побіди над нами. І вони добре се обдумали, бо ся буцім-то побіда переміниться для них у погром. Хотяй би кесар мав навіть час і військо, то й тоді побідив би я його. На жаль нема у мене стільки дружини, скільки треба, щоб боротися, а рівночасно пильнувати болгарських бояр за плечима. Як на тепер, ні він, ні я не можемо далі воювати, бо у нього нема пішого війська, а у мене поживи. Треба буде скласти мир, або знищити флоту на Дунаї, а на Русь післати возводів, щоби привести більше дружини. Ми прогонуємося припасами з Білоберіжжа, а заки Циміській збере військо, прийде моя дружина з Руси. Ти поняв мене, Мстиславе?

— Так, князю, поняв. Твоя гадка добра, видно Боги не поскупили тобі розуму. Але усе те потреває довго.

— До весни! На Купала будемо у Царгороді.

— Так, але у Греків все таки є чимало кінноти. Вони не дадуть нам ні хвилі спокою.

— У нас є човни, переїдемо у гирло Дніпра, на Білоберіжжі перезимуємо, або й тут останемо, як що пожива найдеться...

Голосні оклики та гомін труб перервав князеві. У кімнату увійшов Шварно і звістив йому прибуття грецьких послів.

— Вийдіть усі, оставте мене самого з послом! — сказав князь.

Так само і від кесаря прибув лишень оден достойник зі службою. Видко кесар не бажав розголошувати умов

мира перед достойниками держави, бо переговори відбулися у чотирі очі, без свідків, протягом двох годин. Відтак зложено собі обошільно дари і посол відіхав.

Коли Мстислав увійшов зі Шварном та Свинельдом у гридницю, Святослав сидів все ще на тому самому місці з головою в руках. Він підняв її, скоро тільки воеводи посідали за стіл і сказав.

— Нову лєсть придумав кесар Циміській! Він дає нам поживу, багатий окуп за бранців і болгарські городи, а зате бажає мира і повороту нашого на Русь. Мені видиться, що темні є замисли Греків, а двійним їх язик. Сей посол не дармо позичав очий у собаки і лєстився на усі лади, що аж противно було слухати.

— Якщо Ромеї дадуть припаси на дорогу, то ми перебудемо на Білоберіжжі зиму, а на весну вернемо з більшою силою. Кесар перечислиться — висказав гадку Свинельд.

— І я так гадаю! — підтвердив Шварно.

— А кільки має бути сього припасу? — спитав Мстислав.

— По два медімни збіжа на голову, потрібну скількість оливи, по трийцять сушених дунайських коропів та мясо з тисяча волів — відповів князь.

— Сього буде хйба доволі! — сказав Свинельд.

— Певно що так! — згодився і Шварно.

Але Мстислав почервонів і обіззався по хвилі.

— Вибачте воеводи, що я, головусий молодяк, таке говорю. Але Боги дали мені молоді зуби та молоде черево, а знаєте, що у молодих по битві та поході весь розум у череві та зубах. Добре є одначе часами послухати і черева, бо се скарбник сил вояка. Погадайте, що всі наші дружини виголоднілі і виснажені тримісячним постом та ненастанніми боями і походами, трудами та небезпеками. У безділлі зимівлі на Білому березі ми-

нуться сі припаси до двох місяців, або і швидше, а що тоді буде? Византійські стратіги обсаджать Корсунь і не пустять відси поживи у Дніпро, а тоді голод вигубить нас гірш помору — зарази. Припасу, який обіцяють Ромей, замало.

Святослав мовчав хвилию, а так само і оба воеводи не знали, що відповісти. Вкінці князь двигнув плечами.

— Ти добре кажеш, Мстиславе! — відповів. — Але годі дане слово брати назад. Та я пораджу собі і заки сам стану табором на Білобережжі, вишлю Свинельда у Корсунь. Замкне стратіг місто, то останеться його околиця, стада, обсіяні поля, незамерзаюче море. Припасу не бракне. Але усе зависить від сього, щоби з першою травою, з кінцем березня, нова дружина була при Дніпровому гирлі. Ти, Шварне, збереш охочих зміж Полян, Деревлян, Сіверян та Уличів. З ними прийдеши на Білобережжа і привезеш зі собою увесь припас зброї та бошна, яке найдеш у київському острозі. А ти, Мстиславе — ту князь звернувся до молодця, — збереш Тиверців і перекажеш до Бужан-Дулівів, щоби зібралися на рать у Болгарію. Закупам — ізгоям обіцяєш заплату довгу та зворот прав, боярам волости, рабам свободу. Людий всадиши на чайки і Прутом попливеш сюди прямо у Дунайське гирло. З кінцем травня являйся у Доростол. Засядеш тут і будеш берігти наших плечий та пильнувати болгарських бояр. Возьми зі собою десятюх комонників і їдь сейчас горі Прутом, щоби розслідити дорогу, якою за девять місяців прийдеться тобі вести військо. Поняв?

Дністер, Прут, Тиверці, Бужани — слова сі збудили у молодця розкішну дрож.

На майдані вигукували весело гридні, пучи вино, якого чимало нашли у пивницях Калокира. У Мстислава була охота викрикувати разом із ними з радості,

що побачить свою рідну землячку і... ну і її... Калину! Стане перед нею увінчаний славою як дідич своєї волості і як княжий воведа, права рука Святослава! І вдяка Богам, а разом гордість, довіря до власних сил та гарна надія на будуче давала крила його любові і змінилися у тугу. Коли князь відпустив від себе воєводів, пішов Мстислав сейчас ладитись у дорогу та вибрати собі товаришів.

Але чим більше думав про се, до чого так дуже спішився, тим більше сумнівів вкрадалося у його серце.

Чи Лют не помер? Чи заплатив довг батька і відібрав волость у Рогдая? Що сталося з Калиною? Чи не посягнув по неї Власт із Города? Питання сі мучили його чимраз більше, аж другої днини вивів їх з нього степовий вітер.

* * *

Щож діялося міжтим у волості Воеслава?

Другої днини по виїзді Мстислава рознеслася чутка про його неприсутність. Калина з під ока гляділа на батька але сей не показував ніякого гніву по собі. Противно, був радий та веселий і шкандибав як звичайно по усім закутинам чималого дворища, а відтак пішов підтюпцем на сіножать у лісі між Заліссям а Городом, де була його пасіка.

— Не йдіть, тату, у пасіку — казала Калина, — бжола пожалить вас, як ось недавно. — Бджоли чомусь то не любили Рогдая, хотяй бачили його що кілька днів. Видко чули у ньому недоброго чоловіка.

Старий засміявся злобно у відповіді на слова дочки і блеснув люто очима.

— Як зловлю Воеславича, сього втікача, то прикую його до пня, або велю втяти йому ногу, щоби пильнував бджіл. Хай тоді його жалять! Хе, хе, хе. Тоді не втіче.

— Тату! — клигнула налякана дівчина, — що ви таке говорите? Чи то ви Грек, чи Варяг — або Лях, щоби калічити людей? Таж у нас як світ світом сього не бувало.

— Ба, певно що не бувало, бо не бувало і такої сволочи як ті Воеславичі. Двох подохло десь на чужині, старий протяг ноги таки тут, а тепер і сей повіявся світами тай забрав зі собою моїх трицять гривен... щоби йому руки і ноги на трицять куснів поломило!

— Батечку! якжеж ви таке можете говорити при світлі Сонця-Сварога. Він же відверне від тебе своє лице: Домові почують і покинуть нашу хату, а Лісові заведуть тебе у безвість, де чорти сидять у болоті і де Блуд водить людей у ночі. Ще щоби то було кому ловити, а то куди вам у ваших роках ганятися по лісах за молодяком.

— Не бійся, доню! — кпив старий, — найдуться такі, що за ним побіжуть у ліси та приведуть живим, або принесуть мертвим.

І Рогдай пішов у пасіку, а Калина остала у чорній роспуці. Їй нагадалася розмова батька з Властом і дроз прошибла її.

Власт нераз їздив на західне пограничча на лови і привозив відси багато шкур, а деколи і рабів, русявих, яснооких, низького росту з ковтунистим волосем, диких, брудних та неотесаних. Він волів їх чим своїх земляків, бо вони не чули у собі людської гідности і служили господинові мов пси. Вони сліпо сповняли його прикази, боялися батогів і на гадку не проходило їм думати, що їх господин не мав права їх бити, бо вони також люди. Тому то були вони готові і на найгірший учинок і Калина боялася, що вони убють Мстислава.

Але під вечір вернув Рогдай домів лютий, прелютий і не кажучи ні слова, ляг спати. Пішли дні за днями одноманітні, звичайні.

Калина ходила не раз під липи, де стрічалася колись із Мстиславом, але надармо сиділа, ждучи. Не прибіг Крук, не пішов сторожити стежки, а і суджений не являвся. Батько займався жнивом, бігав по новинах, сварив на парубків-ізгоїв, пацькав над кожним згубленим колоском, а навіть вставав в ночі глядіти, чи хто не краде його снопів з поля та клуні.

Аж минув липень і одної днини, сидячи під липами, побачила Калина на стежці, якою бувало приходив до неї Мстислав, Власта. Він був у зброї грецького виробу з червоним плащем на лівому рамені. На правому зіпняв оба кінці золотою запинкою, але у руці не мав ні щита, ні ратища.

Він з усміхом поклонився Калині і сів біля неї на жертівному камені.

— Гаразд з приходом, Власте! — привітала його дівчина, встаючи. — Ти до батька? Він певно у полі, або у клуні. Ось я піду, покличу!

Власт засміявся і покрутив вуса. Очі його мали якийсь грабіжний вираз хижої птиці, коли відповів.

— Е ні, я не до нього у гості приїхав; у мене є діло до тебе, Калино, і ти мусиш мене вислухати.

Дівчина, яка завсіди чула якусь відразу до сього молодого боярина, глянула на нього гордо і відказала спровол:

— До мене маєш діло, Власте, се дивно! У мене нема ніяких діл з молодими боярами. А далі зятям собі, що доки я не звінчана, досі не „мушу“ нічого, а роблю лише те, чого хочать Боги, батько, або я сама.

— Саме сього, щоб мене послухала, хоче батько, а й ти, як почувеш, про що річ, захочеш. А тоді і Боги дадуть благословенство і тобі і мені і батькові.

Дівчина почервоніла мов жар.

— Ти упився, Власте, — сказала, — не будь ти гостем. покликалаб парубків, а так піду собі!

І відвернувшись, бажала відійти. Та він задержав її силоміць.

— Послухай мене, — просив, — я не жартом бажаю розмови з тобою, я просив батька дозволу і він дозволив.

Хоч не хоч мусіла Калина сісти біля Власта і спустивши голову, слухала.

— Ти знавш, Калино, — начав, — що я знаю тебе не віднині, я знав тебе ще у Рогдаївці, коли була малою дитиною. Бач ти тоді мене не любила, але зате я тебе тим більше...

— Я тебе й тепер не люблю, Власте, — перервала йому дівчина і глянула просто у очі молодому бояринові. На її лиці стояв вираз поваги і кожний, лише не Власт, замовкби був сейчас, побачивши у її очах невідкличне рішення покінчити як найскорше розмову.

— Але ось літа йдуть, — продовжав Власт, — виросла ти на красавицю, на славу Ладі-богині, батькові й мені на радість. Пора тобі під вінець, пора батькові спочити на старі роки при дочці та зятеві, пора й мені женитися. Калино, батько віддає тебе мені, схочеш ти мене на чоловіка, опікуна і оборонця?

— Ні, не хочу! — відповіла Калина холодно і знову глянула йому просто у очі.

Він глядів якийсь час у її лискучі зіниці, шукаючи у них жарту, або непевности, але найшов лише тверде, невмолимє рішення.

— Батько... і я...

— Батько і ти можете говорити і рішати, що хочете і про що хочете, лише не про мене. Я за тебе не піду, бо тебе не люблю і кінець! Чи доволі з тебе сього, чи маю се повторити ще й перед батьком?

Скажена злість вхопила за горло Власта. Гарне його лице змінилося в одній хвилі, очі набігли кровю, космата рука вхопила її руку і здавила до болю. Він трясся увесь і тупав ногами з лютости.

— Не любиш?... не хочеш? Га, знаю я, кого ти любиш і хочеш, та нічо з сього. Якщо твій любий не подохне на Дунаї, як його брат, то тут жде його неволя у батька або смерть з моєї руки. Так, тепер уже знаю, хто його остеріг перед засідкою, се певно ти, бо ти бачила, як я радився з батьком...

— Так, се я! — відповіла. — Але ти, Власте, не клапай зубами, мов Бровко на мотузі, бо се тобі нінащо не здасться. Мій суджений, моє Ладо герой, запічників-лежнів не боїться, а і він і я волимо смерть чим неволю... Згине він там, згину я тут, а силою не возьмеш мене ні ти, ні батько.

— Ба, побачимо! Ти, дівко, сили не знаєш, бо бач батько розвів свою доню на славу, але я покажу тобі силу й насилу.

— Досить сього! — сказала Калина і відкинувши коси на плечі, встала, поправляючи на голові віночок з рути, у якому звикли були ходити дівчата.

— Ти бажав послуху, я послухала, бажав відповіді, відповіла, сваритися з тобою не буду, бо не ялося. Тиж гість, післаний Богами. Ходи у хату, милости прошу, не гнівай мене і себе, бо увесь сей гнів, се сварка про то-рішній сніг.

Се сказавши, пішла передом, а за нею ступав Власт, позеленілий з досади. Але доходячи до хати, здивувалися обоє, бо побачили чималий здвиг народу.

Перед хатою сидів Рогдай на лаві, а поруч нього старий Івор і кметь Ярослав. Перед ними стояв високий, статний муж з блідим лицем, у зброї княжого грідня.

За ним чотирох вояків з довгими ратищами у варязьких шоломах та скірянних, металевими гудзами набиваних кубраках, з довгими мечами при боці та великими, круглими щитами на плечах. За ними багато мужиків окружало чотири верхові та чотири навючені коні, а між ними...

Крик розпуки вирвався з грудий дівчині. Між кіньми лежав на землі великий чорний пес, утомлений та вихудлий. Обома руками вхопилася дівчина за серце. Пізнала Крука... невідлучного товариша Мстислава. Він сам, значить: Мстислав погіб...

Прожогом кинулася дівчина до пса, поглядіти, чи се справді Крук. Але ось і пізнав її, бо махаючи ліниво хвостом, підійшов до неї і лизав її безсильно опавші руки...

Тоді нагло страшний плач вирвався з груди Каліни, плач яким плачуть лишень раз у життю на похороні щастя. Бо одно лише щастя зацвіло у життю людині, а коли за ним плакати прийдеться, то рвуться усі вязла душі і кров пливе з очий, не сльози; пливе і забірає зі собою усе те, чим живуть люди у світі: веселість, молодість, силу, бажання, надії. Остає тільки сумна руїна, блідий опир життя, зломана людина на весь вік. Бо плач сей не облекшує груди, ні! Він ще більшою вагою лягає на зболілу грудь і давить її, мучить, убиває — до скону.

Такий то плач потряс усім еством дівчини. Вона упала на землю, зірвала з голови зелений вінок і рвала волосся у нескazanому болю. Всі кинулися до неї успокоювати та розпитувати, що їй сталося.

— Калино, Калиночко, що тобі, чого ти? — питали усі один наперед другого. Рогдай сидів на лаві, наче громом ражений, не знаючи, що значить усе те, Власт розвів руками і нагло видалося йому, що вона у громади просити-ме оборони від нього. Тому заздалегідь

покликав своїх людей, велів принести своє ратище і щит та посідлати коні.

Аж ось високий, блідий муж підійшов до дівчини і нахилився над нею.

— Калино, — сказав їй до уха — Мстислав живий, здоров, у почестях і богацтві. Здоровить тебе і каже: не забудь!

Чуючи імя дівчини, бачучи її привітання з Круком та її роспуку, він один догадався, відки те усе. Тому поспішився розважити й успокоїти її.

Але ось дівчина скочила на ноги, наче підірвана пружиною.

— Як то, а відки Крук тут узявся! — крикнула з лискучими очима і блідим лицем. Здавалося, що вона скочить до очий воякові, немовби він її дурити брався.

— Ось успокійся, дитинко, послухай, а розкажу усе — відповів зворушений пришеlecь. — Тепер не дивно мені, що Мстислав тебе любить. У тебе доню ще більше видко вірности чим краси, а й сеї не відмовили тобі Боги.

— Хто ти?

— Я Лют, друг Мстислава, везу його слова Рогдаєві і громаді.

Калина вхопилася обома руками за голову і відійшла. Власт заступив її дорогу.

— Геть! — крикнула так люто і так поглянула на нього, що бутний боярин мимохіть подався в зад. Сівши на ослоні, який винесли її служебниці з хоромів, уважно слідила за ходом розправи, що велася між прибувшими, а Рогдаєм.

— Я Лют, старший між гряднями князя, — говорив муж з блідим лицем. — З приказу князя їду з Корсуня, щоби увести його імям у посідання сієї волості воеводу і боярина Мстислава Вовславича.

— Як то? — розгорячився Рогдай. — Мені сей зло... воввода завинив трицять гривен, тому я держу у залозі його волость. Ніякий князь не може відібрати у мене мого майна. Ти, Іворе і ти, Ярославе, були свідками позики. Правду кажу, чи ні?

— Так, правду! — potwierдив Івор.

— На жаль! — сказав і собі Ярослав.

Лют усміхнувся.

— Князь дуже дивується — заговорив, — що за таку малу частину свого майна править боярин Рогдай у застав усієї волості довжника. Се лихва, князь лихварів не любить, а я нікому не радивби робити що небудь, чого не люблять Боги і князі. Тому сподіюся, що боярин Рогдай уступить з волості ще нині.

— То мої гривни пропали? — зверещав Рогдай, — так нехай кожда гривна йому...

— А ти гривен хочеш? — здивувався буцім-то Лют, а ось вони!

І знявши з найблизшого коня скірянний мішок, висипав з нього зі сотню злитків срібла певної означеної ваги, яких уживано як гроші.

— Кільки тобі гривен? трицять? а ось вони! — повторив у друге і відчислив трицять гривен рядочком.

— При свідках віддаю і у прияві Богів. Нехай благословлять довжника, що віддає в час позичене, а ви, свідки, бачили?

— Бачили!

— А хто ще бачив?

— Я, я, я, ми всі! — загула громада.

— Значить, довгу нема?

— Нема, нема!

— Коли так, то силою княжого приказу беру в посідання залісецьку волость ім'ям Мстислава і на давних

правах полишаю усіх ізгоїв, закупів і рабів, а ти боярине, збирайся у Рогдаївку!

Громада зареготалася, побачивши, як витягнулося лице скупинді. Загорнувши виплачені гривни обома руками, поглядів він по зібраних і жалібно заголосив.

— Боги, світлі, Боги добрі, змилуйтеся наді мною! Я обсіяв, зорав, скопив сіно, а тепер женуть мене відсіля мов собаку, за мої гроші, за моє добре серце...

Але громаду не зворушувало скавуління старого баршівника.

— Геть відси! — кричали палкійші господарі. — Пропадай, хабарнику! Махай у свою пустку! На ліси, на гори!

— Хиба у тебе, боярине нема власного посілля? — спитав Лют.

— Є, чому ні, — відповіли кметі, — тільки його люди мало не всі перейшли жити у другі волості, бо їм від такого господина ні оборони, ні помочі не було, тільки драчки та неволя. Тому то й уся Рогдаївка опустіла.

Міжтим Рогдавві прийшла нагло нова гадка у голову.

— Стійте! — крикнув. — Признаю, що сей гридень Лют заплатив мені довг за Мстислава Воеславича. Але хто поручить за нього, що він сам від Мстислава приходить? Може се мантий, який хоче за трицять гривен добути посілля, варте шістьсот гривен? Се розбій, се обман!

— За се, що я не мантий, ручить приказ князя і його гридні — ту підняв Лют руку і указав на коні та людей, яких привів зі собою. На мішках та щитах були також княжі гербові знаки.

— Відтак — продовжав Лют, — кождий з вас знає Крука, пса Мстислава. Ось він зі мною, бо годі було молодому воеводі брати зі собою на Дунай собаку. Вкінці

не раджу нікому не вірити. Покажеться, що я мантій, то проженете мене, а якщо я прав, то горе сьому, хто стає на півперек волі Святослава. На се не зважається навіть кесар РOMEЙ, а мав би поважитися Рогдай?

— Я сіяв... орав... косив... залебедів знову лихвар.

— І зібрав! — докінчив Лют. — Що зібрав, се твоє, що остало, се моє, а радше Мстислава Воеславича, якого я тут заступаю. Одначе розстаючись, приказав мені воевода не проганяти відси Рогдая ані його невісти...

— Невісти? якої невісти? — загомоніли господарі.

Калині вдарила кров до лиця. Вона весь час плакала нишечком, та її сльози, се були сльози радості; се був весняний дощ, що орошує землю теплими плодородними краплями. Коли загомонів нарід, питаючися про невісту Мстислава, встала з паленіючим лицем і випрямившись гордо, сказала звучним голосом:

— На Ладу і Сварога! невіста Мстислава Воеславича перед лицем Богів та людей, се я!

— Слава, слава, — гукнула громада, — остань Калино у нас! На щастя! на славу! на добро!

— То значить, що я не мушу тікати у Рогдаївку? — спитав Рогдай, який не розумів ще гаразд, про що саме бесіда.

— Ні! відповів Лют — можеш собі сидіти і тут, аж доки не перевезеш усього свого майна у Рогдаївку, або й до повороту Мстислава. Господарство віддаш мені і Калині, а сам роби, що знаєш, але від волості тобі вара! Ти зорав і обсіяв, але ти й дістав Залісся у застав також зоране і засіяне. Тому мовчи і слави ймення князя і ласку воеводи Мстислава, бо він тут стане княжим тисяцьким на усю тиверську землю.

Рогдай покірно схилив голову і серед насмішок та лайки присутніх потьопав у хату. В сій хвилі коло воріт задудніли копита та залунали проклони. Побачивши

покору Рогдая, пізнав Власт, що нічого тут не діждеться і поїхав домів. Але у душі остала у нього пекуча жадоба мести.

XVI.

В л а с т .

Через кілька слідуєчих днів Калина не оставляла Люта ні хвилі самим. Наче тінь ходила за ним слідком, договорюючи та розпитуючи про свого Мстислава, чи здоров, чи дужий, чи вже великі у нього вуса, що саме говорив про неї, а що казав князь про нього, як виглядав воєвода, коли нападав на Печенігів, яка його збруя, яка одіж і тисячі найріжнорідніших подробиць бажала дівчина знати від „дядька“. Вкінці Лют став обтирати піт з чола, а розказавши Калині ту саму подію на двацять зовсім відмінних способів, розвів вкінці руками і сказав:

— Алеж дівко, найхитрійший Грек не набреше за рік стільки, що я тобі за сих три дні, а тобі ще мало? Щож, хиба стану і я до тебе женихатися як ось Власт, то може відчепишся!

— Дядьку, дядьку! вже і женихайтеся, лише кажіть мені про Мстислава. Бачите прецінь, що з моїм батьком нема у мене злагоди, то з ким балакати-му? Яж мовчала уже три місяці.

Як Калина за Лютом, так снувався Крук за Калиною і навіть відзискав дещо давньої моторності, хотая і не зовсім. Раз у раз ставав серед обійстя, нюхав воздух і скавулів зтиха. У місяшні ночі ішов під опустілу хатину Воеслава і вив годинами, сидячи у дверях.

— Німа звірина! — говорив Лют, — а більше у неї вірности чим у неодного чоловіка.

При цьому Лют господарював жваво і заходився коло жнив при допомозі своїх товаришів. Йому самому треба було ще старання й опіки, бо рана у груди ледви що загоїлася і нераз кров показувалася на устах „дядька“. Тоді Калина клала його у постіль, напувала липовим цвітом, годувала медом і салом і не пускала ні до женців, ні до вожіїв.

Старий Рогдай замкнувся зразу у одрині, де стояли скрині з готовим грошем, дорогоцінностями та дорогими шубами, парчею і паволоками, бо боявся насили і грабіжі. Опісля вийшов раз і другий, але до господарки не мішався і наслухував лише пильно, про що розправляла Калина з Лютом. Чуючи, що вони говорять про Мстислава, покликав Калину до себе і спитав:

То ти, Калино, змовлена з Мстиславом?

— Так, батьку.

— Батьку, батьку... — повторив Рогдай злобно, — а де був батько, коли ви змовлялися? Де була його влада і воля? Де божий закон?

Дівчина спаленіла і склонила голову.

— Великою є влада і воля батька, — відповіла, — але більшою сила Лади та принада Купальної ночі.

— Ага, то ви ще на Купальному святі зійшлися?

— Торік.

— Так, так! А знаєш ти, дівко, що ти призначена Властові з Города?

— Ні!

— Коли ні, то знай, що сеї осені по переїзді у Рогдаївку, відгуляєте весілля. Заладкаймо на славу і станеш бояринею ще перед першим снігом.

Налякана глянула дівчина на батька, чи він справді сього бажає, чи може лише так передирається з нею. Але на лиці Рогдая стояв той сам вираз тупого завзяття, як тоді, коли Власт мав живим або мертвим кинути йому

під ноги Мстислава. І тоді пізнала дівчина, що Мстислав казав правду, коли відходив у Київ. Рогдай не любив її, а тільки гріш та свої замисли. Тепер, коли її воля станула в супереч його намірам, пропала десь і уся любов батька до дочки. Сей старець, який завсіди годив Калині у чомуб то й не було, ставав тепер проти неї мов ворог і бажав насильно переперти свої бажання, без огляду на щастя власної дитини.

Але Калина дозріла у послідних переживаннях і перестала бути дитиною. Розлука з Мстиславом, душевний несупокій і грижа, розпука при гадці про його смерть зродила у неї свідомість, що її щастя уже не при батькові. Її очі відкрилися на батькові слова і діла і вона нагло побачила, що там, де бачила досі старечу неміч і упір, на ділі була злоба і нахабність недоброго й захланного чоловіка. Супроти сього зродилася у неї постанова поберетти свого щастя всупереч волі батька та на упір відповісти упором. У своїй постанові звернулася вона й до Люта і сей приобіцяв її усяку поміч, якої буде потреба, хочайби навіть прийшлося ужити супроти Рогдая сили.

— Ти, доню, не бануй, — сказав її раз Лют, — Рогдай батько, повинен дбати про твоє щастя, а як що не хоче, то треба його присилувати. Воно часами не завадить сказати і старому: „Так буде, бо так краще, а ти повинуйся, бо легше хату одним словом зруйнувати, чим на ново поставити“. Ось чого навчили нас війни і походи. Краще послухайте молодого, як що радить добро, чим старого, який верзе дурниці.

— Та я се знаю, дядьку, — відповіла дівчина — але бачиш, я боюся кари Богів на мене і Мстислава, якщо батько затнеться.

Лют засміявся.

— Ха, ха, ха! маленьке ти ще дівчатко, ну і дур-

неньке ще до сього нівроку. Тиж була уже над водою на Купала?

— Ні... то єсть була! — сказала паленіючи дівчина.

— А з ким?

Дівчина глянула з докором на усміхненого дядька.

— Як то з ким? — обурилася, — з ним!

— З Рогдаєм?

— Ні бо... з Мстиславом!

— Ну, коли так, то що до сього Рогдаєві? Не кажу Властові, але Рогдаєві? Тьфу! щоб старий чоловік та ще батько, мішався у купальні чари...

Калина мовчала і ждала до чого гне Лют.

— Бачиш, доню, — сказав вкінці Лют, — на се й в Купальні ночі, пісні, віночки та чари, щоби молоді бачили та пізнали себе. А найдеться двое молодят, що себе причарували, а одно другому рівня, то божа кара впаде хіба на сього, хто їх розлучить. Наколиб Мстислав був рабом, або остав ізгоєм, то й тоді требаб було по божому закону розглянути, чи у нього нема більше розуму, краси та сили чим у боярина. Але твій Мстислав боярин, а ще воевода, хто йому рівня? Рогдай хіба з глузду зсунувся, що його не хоче. Нераз батьки змовляють діти з собою, але люди моторять, а Боги кермують судьбою, як їм видається доцільніше. Дитина не товар, щоб її можна було міняти та продавати. Від сього то й Купальні ночі, щоб молоді пізнавали, чи батьки їх добро раїли дітям, чи ні. Ось і я... — ту Лют попив меду з кубка — мав брати дочку сусідського кмета. Але на Купала над водою підійшов я до хороводу дівчат, побачив свою кралю — нічого собі! Гарна, моторна, свіжа як соловейко у лузі. Гарно — думаю собі — батьки добро вчинили. Підійшов я до неї, заговорюю, женихаюся, вона сміється, думаю собі: Гаразд, Люте! осьтут тобі й кінець! Але ба, при віночках поплили наші вінки у ріжні сто-

рони. При нас був ще син кметя з другого села Моймир. Його вінок поплив за вінком моєї дівчини, а вона звернулася до мене і каже: „Бачиш, Люте, хто при мені? Моймир! Бачиш, чий вінок з моїм на воді сплітається? Моймира! Туди й мені дорога!“ Засміялася, а Моймир обняв і поцілував її таки при мені. Ти знаєш, Каліно, що у Купальній ночі насили та гніву нема. Се ніч любові, а не сварки. Я засміявся також і відійшов. Кажу се відтак батькові й мамі, а вони на се: „Щож сину, не було божої волі!“ Прийшов кметь-сусід на другий день з дарунком тай нуж звинятися, ба й про насилу говорити... А батько питає:

— А Моймир гідний хлопака, роботящий, щирий?

— Ат, куди йому до вашого. Але впрочім нема йому ніякої догани.

— А дочка його хоче?

— Ще би не хотіла. Сеж її Ладо, біг зна, від коли.

— Ну, коли так, — каже батько, — то не гнівівт богів, сусідо, відгуляйте у гаразді весілля, а нам не тільки світа що у вікні!

І нераз ще я міг був найти собі жінку, та більше війна тягнула мене чим домашні вигоди. Хозари, Вятичі, Болгари, чорні і не чорні, Греки та всілякі інші вороги не дали мені подумати в час про рідню, батьки померли, а тепер вже й запізно!

Потішена у своїому горі дівчина засміялася весело.

— Не кажіть, дядьку, запізно, Боги знають, де кому віночок плетуть дівочі руки. Ще вам до старості далеко, поздоровішаєте, вернуть наші з над Дунаю, тоді й вас возме оскома, не бійтеся! А на весіллі такої вам заведу пісні, що аж гей!

Аж ось стали зразу глухо, а що далі, то й голосніше почуватися недобрі вісти з Болгарії. Корсунські купці розказували у Каневі, що Святослава побили й облягли

в Доростолі, що Переяславець упав і багато дружини лягло головами. Знову став несупокій мучити серце Калини та Люта.

Лют поволі приходив до здоровля і добув знову свою зброю та коня, стріляв з лука, ходив у ліс на лови, а раз навіть їздив у далекий Червоногород за вістями. Коли вернув, застав Калину у сльозах. Рогдай виїхав у Рогдаївку і велів дівчині збирати усе добро та ладитися і собі в дорогу. Тоді Лют задумався, почухався у потилицю, а далі післав до Ярослава питатися о раду. Саме коли оба радилися у світлиці, перед двориче заїхало кільканацять оружних мужів верхом. Бліда з переляку Калина скрилася за плечі Люта, а в сій хвилі увійшов у хату Власт.

Він поклонився обом мужам та звернувся до дівчини.

— Боярин Рогдай, твій батько, посилає тобі Калино, оружних людей і мене, щоб тебе у безпеці завезли у його волость, Рогдаївку.

На сі слова замовк Лют, а Ярослав вийшов з хати. Тоді виступила Калина зза плечий „дядька“ і відповіла.

— Я сама позбіраю усі свої достатки і завтра або позавтра приїду сама. Дивно мені, що батько, боючися небезпеки, присилає якраз тебе.

— А се чому? — здивувався Власт. — Чи ж я гірший за других?

— То ні! але ти сам є для мене найбільшою небезпекою.

Власт засміявся.

— Саме тому батько мене й вибрав, хитрий з біса старий. Щоб я не присікався до тебе, велів мені тебе пильнувати. Оттак має безпеку для доні, бо у мене зв'язані руки.

Кажучи се, усміхався, але у очах блимали хвилями жовтаві огники злости.

— Я з тобою не поїду! — відказала холодно дівчина. — І ти се знав і батько і тому післав вас щось з п'ятнадцять мужа.

— Може й тому! — втяв твердо Власт, а усміх щез з його лица. Але саме тому мусиш їхати, бо силою візму тебе, чи хоч, чи ні!

І витягнув руку, щоби обняти стан дівчини та повести її до дверей. Але втім ударив Лют кулаком об стіл.

— Стій! — гукнув. — Яким правом приказуєш тут у чужій хаті чужій дитині?

— Правом батька і дідича, якого заступаю.

— Чортяку з болота тобі заступати. Геть мені відси, тут не твій двір ані Рогдаїв, лише Мстислава, а ся дівчина під мою опікою!

— Мовчи, княжий смерде! — відповів гордо Власт. — Не у своє діло устряваєш! Ходи, Калино!

І силою потягнув її до дверей. Але дівчина вирвалася силою, а коли Власт метнувся за нею ловити, рука її упала з ляском на червоне, розпалене гнівом і пристрастю лице боярина.

Тоді крівава плахта закрила йому зір. Пірвавши руку дівчини, здавив її, що аж присіла з болю у його ніг, а другу руку підняв уже, щоби ударити... Коли втім Лют вхопив його впів, а піднявши, кинув ним до дверей, аж пукли одвірки, а боярин вилетів разом з дверми за поріг.

— Гей, гридні, до мене! — гукнув Лют і вхопив зі стіни свій великий варязький щит і довгий широкий меч.

Рівночасно товариші Власта непокоїлися, що їх господин не вертає. Довкруги них стали зібратися оружні мужі, зразу кількох, далі кільканацятьох, вкінці ціла

юрба кметів, ізгоїв, рабів, молодих, старих, ба навіть баб, дітей і старців з цілого села.

Побачивши Власта на землі, кинулися до нього його слуги підносити й боронити перед ударами. Одначе ледви підняли його, коли на приказ Люта уся товпа грянула на них з окликом.

— Геть відси, заволоки, проч опришки, рогдаївські смерди! За пліт з ними! у ріку!

Мечі вискочили з піхви, блиснули топори, ратица, очепи, вила. І не достояли Властові слуги. Він сам був трус неаби який, тож побачивши товпу, скликану Ярославом на підмогу „невісті Воеславича“, поїхав з двора, не запускаючися у бійку.

Але тої самої днини вечером прийшов від Власта післанець, кметь зі Залісся Кудлай, якого стрітили у лісі напасники і переказав ось що:

— Як що Калина не буде до двох днів у Рогдаївці, то третьої принесуть її у дворище в Заліссю голову Рогдая.

Всі оторопіли, а Калина як стояла з усміхом на устах та радістю задля побіди у серці, упала без чуття на землю.

XVII.

У гнізді опришків.

Лісом, що купався у вечірніх блесках по цілоденній жарі їхала дружина їздців. Були се оружні комонники, за якими на привязі поступало з десять навючених, широкобедрих та низьких болгарських коний. Довкола при стежці віддыхали марянки, материнки та чабри своїм пахучим віддыхом — а всюди, всюди синіли дзвіночки звичайні і розбрілі. Місцями, де з під чорнозему добува-

лося вапняне підложе, повзли землею тонкі корняки темно зеленого барвінку, а навіть білів подекуди ломінь та жовтіла дівина. По обом сторонам стежки росли густо корчі ліщини та калини, ту і там чорніли спілі грозна чорного базнику на грубих губчастих білах. Далі зеленіли дуби, явори, дерени, а землю вкривали грубим шаром порохно, гниле листя та ягідник. У вечірньому повітрі не чути було уже жужжання хрущів, лише комарі виспівували тоненькі свої пісоньки та роєм вилітали з гуцями, щоби поживитись. У гиллі почувалися крики птиць, що вертали до гнізда на ніч. Шуляки, кобузи, соколи, канюки наповняли воздух своїми хриплими криками, а з деяких дерев неслися хори гайворонів, які живучи громадно, відбували саме вечірню раду. З дупла велетенського бука раз у раз обзивалася сова, наче сердилася на вивірки, яких пять чи шість виправляли свої потішні руханкові вправи якраз перед кривим носом премудрої боярині.

Мовчки їхали їздці, видко далекою була їх дорога й уже все вибалакали підчас довгих нічних постойв. Одначе по конях не слідно було надто великої втоми. Видко їздці щадили свої звірята та давали їм потрібний відпочинок. А може й залежало їм на сьому, щоби гідно показатися дома?...

На чолі їхав у блискучій византійській зброї молодець у червоному плащі з парчевою лямівкою. На нагруднику видніли всілякі ковані золотисті потвори, львині голови, то що, ремені начеревника вкривали густо золоті гудзи, а пояс аж сіяв від самоцвітів та туркусів. Червоні сап'янці опіралися кіньчиками о срібні стремена, а упряж коня, хотяй з доброго ременю, пишалася шовковими поводами та срібними й мосяжними бляшками. Менше пишні були строї його товаришів, але все таки пізнати було по них, що неаби кому служать.

Лиця усіх були опалені вітром і сонцем, поорані трудами воєн та подорожий. Усі були ще молоді, або в середніх літах, але найкрасший був таки провідник, у якого здоровий вигляд та краса черт лучилися з рядним одягом.

Аж ось станули їзді на високому полудневому березі Дністра і глянули на зелене море лісів, яке розливалось по лівому боці ріки. Кривавою половою лягла ріка у їх стіп, а по тій стороні над залісецькими дворищами стелилися дими. З ріки здіймався синявий вечірній опар і звільна підіймався в гору, щоби ростелитися на ніч по берегам. Хвильку поглядив провідник дружини на прегарний краєвид, відтак наче збудившись зі сну, обернувся до товаришів і кликнув:

— Чвалом!

І бігом поїхали товариші за мовчаливим воєводом.

Вони їхали горі рікою, лівим її берегом, минули вкортці село, минули положене на горбку дворище Воеслава, у якому не знати чому горіло кілька чималих огнів, минули оселю Ярослава на півострові і доїхали вкінці до перевозу, де перевізник залісецького боярина перевозив людей чайками і дарабою.

Але дармо кликали дружинники перевізника. Його не було і чайки не було. При березі стояла лише дараба, широкий сплав з грубих ялових пнів, критих драницями. Весь сплав був прикріплений на довгій грубезній линві до зрізаного у висоті сяжня над землею дубового пня.

Хвильку ждали їзді на перевізника, але відтак всіли враз з кіньми на дарабу, воєвода станув при кермі, товариші взялися за жердки та весла і відбили від берегу. Один з них розвивав линву в міру сього, як сплав віддалявся від берега. Коні вояків привикли видко до

таких мандрівок, бо ніодин не захропив, ані не пручався. Вправно, наче справжні моряки плили молодці.

- Лівим боком налягай!
- Запрись зліва! Ще раз! ще раз!
- Гребі! дужше! рівно! разом!
- Раз, два, раз, два!
- Налягай зправа! запрись!
- Приставай!

Справно пристала дараба до берега. Всі висіли, а сплав знову віддружили у воду. Він поколихався по філям, поплив з водою, але спинений ливною пристав під напором води знову до правого берега. Перевізник потребував лише намотати ливну на коловорот, щоби привести сплав знову до стовпа.

Від перевозу їхали комонники стежкою. Але ось спинився провідник і вказав у сторону села рукою.

— Ось се моє посілля, се Залісся! — сказав. — Там має на нас ждати Лют. Се велике дворище, яке ви бачили на горбку, се мій двір. У ньому горять огні, видно щось діється незвичайне. Тому мусимо обережно підїжджати, щоби не впасти ще у яку халепу.

— Може се лишень толока або пир; — здогадувався один з гриднів, який видно найрадше бувби якраз на таке свято потрапив.

— Не знати! — відповів воевода. — Лют не справляв би пирів без мене у моїй хаті, а жнива вже минули.

— А може се похорони? — сказав другий? — Лютові не багато належалосся вже у Корсуні; хай його Боги ратують, шкода булоб гридня князеві, а нам товариша...

По хвилі надуми рішив воевода:

— Поїдемо стежкою прямо на північ і доїдемо до роздоріжжа. Там стоїть дуб, розторощений стрілою Перуна, коли Деревляни вбили князя Ігоря. Одна частина віджила знову, коли князя Мала з дружиною погубила

мудра княгиня Ольга, друга остала мертвою. Від цього дерева йдуть дві дороги. Одна на захід у Город, друга на північ у Рогдаївку. З відтам підідемо під дворище.

І знов мовчки посунула дружина лісом, дзвонячи упряжею та збруєю у холоднавому вже вечірньому повітрі. На небі появился помаранчевий місяць, а його світло мішалоя з тінею ночі та послідними проблисками вечірнього зарева у якусь таємничу півтінь. Перед їздцями появился нагло наче величезний чорний хрест, розколений кріслатий дуб. Над одною його половиною здіймалоя кучерява китиця галуззя та листя, друга торчала у воздух наче висілиця. Сіра дорога проходила попри дерево і ділилася на три відноги. Одна на захід у Город, друга на схід у Залісся, третя на північ у Рогдаївку.

На дорозі показалося щось невелике, чорне, а вслід за сим голосний лай собаки потряс вечірнім воздухом. Здоровий, чорний пес скочив на коня вовводи, так що кінь станув дуба і наляканий став хропіти і вертітися на місці. Пес побріхував без упину, бажаючи за всяку ціну дістатися на сідло, а хвостом махав так сильно, що здавалося ось ось і відірве його зовсім. Видко власник хвоста витав когось з незвичайним одушевленням.

— Крук! мій любий, вірний, друже! — кликнув Мстислав і скочив з коня, а у слідуючій хвилі Крук з виттям, скавулінням та всіми иншими познаками шаленої радості скакав йому на груди, плечі, лизав руки, ласився на всі лади, наче розказати бажав своїому господинові про тугу та жаль своєї собачої душі за сих три місяці.

— Слава Богам добрим, світлим за гарну ворожбу! — сказав вкінці Мстислав. Першим стрічаю на своїй землі найвірнійшого друга, якого має вояк та ловець, а ще й під Перуновим дубом. Добро спливе на мою

голову з сієї ворожби, тому радіймо душею усі і не тратьмо часу.

— А зі мною не звітаєшся, воеводо? — спитав нагло якийсь голос і з під дуба вийшла висока, струнка стать оружного мужа.

— Лют! — крикнули дружинники та кинулися витати. — Ти здоров, дужий? Якже там Боги милували тебе за весь час?

— Від чого сі огні у вас на обійстю? — допитувався Мстислав місто відповіді на питання.

— Се громада зійшлася боронити Каліни від Рогдая і Власта, а тепер радяться, що робити, бо Власт грозить, що вбє Каліні батька, як що не віддасться за нього.

— Див би його побив, собачого сина! коли прийшов післанець?

— Саме тепер перед годиною. Власт їде до рана відповіді, а приїзду Каліни до позавтра вечером.

— Щож Каліна?

— Зімліла бідненька, відтак сиділа у одрині та до нікого і слова не казала. Вкінці сказала: Люте, дай мені ніж і їдьмо: Чого? — питаю. А вона на те розсіялася, що мені мороз перейшов по тілі і каже: Їдьмо! Коли Власт доторкнеться мене, то вбю його, а не вдасться, то сама собі кінець зроблю. Загнав батько, як кажуть люди, матір у могилу, тож нехай поховає й мене! Тоді нехай Боги прокленуть Рогдаївку, а Рогдай хай по віки вічні блукає опирем по руїнах. Не судилося мені видко щастя у життю.

— Пробі! — кликнув молодець. — Їдьмо розрадити її, а відтак відбиймо старого силою!

Але Лют потряс головою.

— Се не може бути! Якщо поїдемо спершу домів, повечеряємо, поготоримо — буде північ. Повстаємо аж ранком, а за сей час дізнається Власт про твій приїзд

і буде беріг Рогдая і скарбів. Якщо побачить нас під дво-рищем, вб'є старого і втіче з грішми, а ми привеземо Калині на весільний дарунок трупа. Так не може бути. Тут треба або переговорів, або підступу.

— Переговори нінащо не здалися! — відповів Мсти-слав. — Власт має у своїх руках гроші Рогдая, а бажає мати ще й Калину. Щож ми йому за неї можемо обіцяти? Якими скарбами його знадйти? Тут треба підступу і сили, але сейчас, без проволоки. Заки лице Сварога усміхнеться до нас досвіта, повинен Власт висіти на най-висшому дубі у Рогдаївці. — Твоя правда, Люте, у хату їхати годі.

Відтак звернувся до своїх дружинників.

— Хлопці, ви чули, яка халепа лучилася мені від недруга могого. Поможете мені у ній, чи ні? Поможіть, братіки, нагороджу вас щедро, а відтак дам спочити у всякому дозвіллі, скільки забажаєте.

— Ідем з тобою, воеводо! — гукнули хлопці ра-дісно. — Віддячиш нам медом на весіллі.

— Покажемо ми сьому якомусь Властові, як підпа-лювати вежу серед трицятьтисячного війська Ромейів! — гукнув і собі наймолодший гридень, Снігур, який обо-жав прямо Мстислава за його подвиги.

На жаль, саме тому, що Снігур був наймолодший, а й до сього ще недавно занедужав був на пропасницю, не взяли його товариші з собою, а веліли таки тут під дубом переночувати разом з вючними кіньми. Як не про-сився хлопець, нічого не помогло. Воевода і старший гридень приказали, мусів слухати. Прочих одинацять поїхало у Рогдаївку.

Вже сама околиця Рогдаєвого посілля достроюва-лася до власника самої волости. Була вона підмокла, багниста і недуже пригожа під засіви. Зате множество звірини було у лісах, а рої болотяних птиць аж сонце

закривали на лету. Їздці зіздили у долину, якої береги вкривав густий, сильно підшитий ліс. У лісі росли вільхи, верби, отровниці, а берегами бивно вкривали землю протачники, бібники, настурції. Подекуди їдови-тий смертельник виростав понад другі зела та скривався поміж знітами, кєрванями та коситнями. Над потічком, який лїниво слезив по підмоклому підложжі, росли лоташі та червоний клецінець. Солодкий болотяний леніх виростав поміж густим ситником, а далі вода розливалася у ставок, якого воду вкривала ясно зелена ряска. Одначе небогато було сеї води. Її зеркало счезало під густим лісом очеретів, комишів, шувару та кошатника. Густо росли вогкі китиці рогозу, а маленькі віконця незарослі трощею, обняв у посідання болотяний гребіш.

Над мокляком стояв густий туман, але вже здалека бачили їздці два світельця, які кидали на біляві плахти мраки рожеві відблески. Саме над болотом на високому сухому півострові лежало дворище Рогдая. Найблизші хати були віддалені о яких чверть милі і стояли на сухому місці над потоком, який впливав з багнистого ставку. Їздці знали, що у селі остало лише дуже небогато кметів, а ізгої, які мусіли у ньому буті, не дуже журилися судьбою Рогдая. Тому доїхавши до півострова, дружина зсіла з коний, а Метислав розтолкував усім придуманий ним дорогою плян нападу. Видавши прикази, скинув зі себе нарядну одіж і передягнувся у звичайне боеве знадібя, скіряні штани, мідю виложений кубрак, грубі чревії, тугий, деревляний, скірою оббитий та залізом окований щит і варязький шолом. На шолом накинув каптур, щоби відблеск місячних лучів на шоломі не зрадив його. Відтак запустився у густий очерет, бажаючи зайти у Рогдаєве дворище від заду.

Там стояв властивий дім боярина. У ньому горів огонь, видно ще не спав ніхто у дворищі. Також при

двох великих ватрах зпереду крутилося чимало людей. Були се раби та ізгої Власта, між ними кількох парубків із заходу. Вони молилися до Святотида, говорили мовою децю відмінною від Тиверців, а одягалися у шкіри по голому тілі. Брудні вони були і вонючі, але віддані своєму господинові тілом і душею та готові на всякий учинок. Сі парубки сиділи при осібній ватрі й пекли на огні кусні мяса, які пожирали напів сирими, густо попиваючи пивом. При другій вечеряли Тиверці, які з відразою гляділи на „лядських“ товаришів. Вони стидалися поведіння свого боярина, який не завагався підняти руки на немічного старця та малолітню дівчину. Такого у руському роді ще не бувало.

У світлиці сиділо міжтим на запорошених ослонах двох мужів: старий Рогдай і молодець Власт. Великі, круглі очі старого лихваря гляділи з переляком на молодця, який спокійно доїдав печену курку, та допивав мід з кубка. Доївши, підійшов до стіни, де рядком стояли ковані скрині і відчинив одну з них. У скрині було чимало шкіряних, гарно повязаних мішків.

— Власте! — що ти робиш? — крикнув Рогдай, а позеленіле його лице виявляло усю розпуку, яка проймала його серце. — Сеж мое!

— Ха, ха, ха! — зареготався Власт. — Чи ти думаєш, що твоя доня визволить тебе з моїх рук? Ти мій і усе твоє теж мені припаде!

— Злодію! — прохрипів Рогдай і зірвався останком сил, щоби боронити свого десятками літ надбаного майна. Але сильний удар в лице кинув його в кут. Старець вдарив головою о скриню і впав без пам'яті на землю.

У кімнаті горіли міжтим на печі грубі колоди, а ясне світло заливало усе її нутро. Зі свистом добувався віддих із грудий старця, але Власт не зважав на нього.

Мішок за мішком висипав Власт на стіл, скриню за скриню відчиняв, вкінці на досках виросла чимала купа гривен, дінарів, драхм, а навіть золотих арабських та грецьких монет.

Лице Власта горіло румянцем, очі блестіли горячковим огнем, а руки тряслися наче від пропасниці. Він не бачив ані не чув, що діялося довкруги нього. З розкішшу заглиблялися його пальці у купу монет, а ухо любувалося металічним брязком. Розгорячена уява пересувала попри очі його духа барвисті сцени з життя вельмож та купців над далеким Боспором. Колись був Власт у Царгороді з купцями-гречниками та приглядався життю у сій столиці світа. З того часу безвыводно тужило його серце за сим соняшним раєм далекого полудня. Тепер ось, маючи гріш, міг він перенестися туди таки на завсіди і осісти там як купець. Він торгував-би, або й ограблював руських гречників по дорозі. Не браклоб йому певно гроша на будуче.

Лакомо облизувався Власт, мріючи про царгородські гаразди і не звертав уваги на крики своїх посіпак, які веселилися при ватрі. Не бачив він, як по добрій хвилі прийшов і Рогдай до себе, підняв голову, а відтак постогнуючи та покашлюючи, піднявся і сів у куті хати. На його витріщені очі падав блеск огню. Сими світячими очима слідив він кожний рух боярина, що порався у хаті. Крізь голову пробігали лискавкою думки.

— Що робити? як утічи з сієї хати? Ба, втічи не штука, Власт навіть не замітить, що хтось ринув дверми. Але що далі? Власні ізгої та раби покинули старого. Вони його не любили — бо й за що? Він увесь вік давив їх що сили і видавлював з них, що лише далось: гривни на передівку за крихітку борошна, скіри, мід, віск, збіже; робив ними як волами, коли мусіли шукати у нього зарібку, а як хто завинив йому гріш, так обди-

рав довжника зі шкіри. Усіх, хто не виплатився, про-
давав безпощадно у Царгород... Тікати самому крізь
ліс?... а гроші, дорібок усього життя, кров крові, життя
життя його має пропасти у руках опришка — злодія?
А притім там у лісі темно — страшно. Там ніччю ходять
понад багном блудні огники — се духи потоплених, що
разом з чортами сидять у болоті, втягають у чорну во-
нючу глибину необережного самітника. Там мавки
гріються до місяця на полянах та уводять за собою ман-
дрівника у воду, або скобочуть до смерті. Там лісовії
біси лягають прохожого вигуками та страшними тварю-
ками, а Блуд водить його у безвісті. Там Див...

Старий потрясся усім тілом.

— Ні! він не піде сам один відсіля. Він впялить очі
у лискуче срібло та золото, які вкрав у нього його на-
званий зять... ха, ха, ха! його лютий ворог, гадина ви-
гріта на його груди; якій він завірив, віддав у його руки
себе, свою долю, життя, ба й більше ще чим життя —
гріш! Нехайжеж бере одно і друге!

Ледви одначе майнула ся думка крізь голову Рог-
дая, коли нагло, якийсь холод став підступати від ніг
горі хребтом аж до голови. Якийсь безмежний, звірачий
ляк обхоплював його усе вство, ляк перед смертю, перед
костром, могилою, тризною, хробаками, довічною піль-
мою. Десь счезла віра у Вирай, у якому батьки весе-
ляться по вічні віки на зеленій леваді Дажбога, а остав
лише ляк перед сими останніми хвилинами, коли холо-
діє тіло, гаснуть очі, втрачють владу руки й ноги, мов-
кнуть уста, а страшна Смерть-Морана давить кістлявою
рукою горло... Брр! І у душі старого обізвався голос
спротиву... Бороніть мене, добрі, ясні Боги, борони мене,
Калино! Не віддавайся сьому злодієві, що узяв мій гріш!
Мстиславе!...

І нагло, наче привид-опир, що являється на поклик чародія, у вікні зачорніла стать...

Яркий блеск огню упав на її лице і Рогдай пізнав Мстислава. Чи се він, чи не він? Рогдай питає себе, щоби переконатися, чи він спить чи ні, витріщає очі, вдивлюється у стать за вікном і очам не вірить. Аж ось Мстислав всуває передню часть тіла крізь вікно і зачіпає верхком шолому о низеньку опрау. У сій хвилині відвертається Власт і камяніє у зігненій поставі, — як стояв над купою гроша, — око в око з Мстиславом.

Голосний крик вирвався з його уст, оклик переляку, злости, а вслід за сим кинувся боярин до вікна, щоби напасти на ворога, заки сей протиснеться крізь вузеньке вікно хати. І хто знає, що булоб сталося, коли нагло отямився і Рогдай і наче сей казочний кощій з витягненими руками кинувся на Власта. Ведений інстинктом, не нападав одначе на нього впрост, бо Власт держав вже у руках меч і був би одним ударом позбувся напасника. Він вхопив Власта за ногу, а коли сей кидався до вікна, потягнув за неї з усієї сили. Боярин упав, а заки освободив ногу з рук Рогдая, Мстислав стояв уже в кімнаті й оба противники змірили себе очима.

— Приходжу до тебе, Власте у посольстві від Калини. Вона каже тобі ось що: Як що не підеш собі сейчас з усіми посіпаками і не віддаси її батька, так не жити тобі на білому світі!

— Як то, Мстиславе, сину мій! — залебедів Рогдай, який по хвилевій напрузі усіх своїх старечих сил знову охлялий сидів на долівці — а моя кров, мій гріш? Невжеж ви з Калиною віддасте мої скарби сьому злодієві?

— Твій гріш остане при тобі! — відповів Мстислав. — А ти Власте забірайся у Город!

— Га! — зверещав тоді Власт, якого опанував шал злости. — То ти, собако, не здох на Дунаї враз зі своїм

князем? Так пожди, ось тут на родині постигне тебе твоя судьба!

І кинувся на Мстислава, стукнули мечі...

Але недовго боролися противники. За другим чи третім ударом ліве плече Власта забагрилося кровю. У нього не було щита, а Мстислав не міг свого перетягнути крізь вузьке вікно. Боярин уступав та вів нападаючого за собою до дверей. Він бач задумував знечевя вискочити на двір та покликати своїх посіпак... І вже двері туй, туй... вже плечі Власта оперлися об одвірок, коли нагло громом залунав дружній оклик за вікном.

— Бий, собачу віру!

Рев переляканих та покалічених Городян відповів на сей оклик, свист мечів, брязк збруї та помітний стук щитів почувався через хвилю, відтак замовкло усе.

Міжтим і у хаті скінчилося все. Почувши вереск за дверми, завагався Власт на хвилю, не знаючи, що йому робити. Та в сю мить меч Мстислава впав хочай на щастя лиш плазом на його лице. Мов колода повалився Власт на долівку, а у слідуєчій хвилі відчинилися двері і голос Люта поспитав:

— А що там? Рогдай є?

— Є! — відповів Мстислав.

— А Власт?

— Є також.

Лют увійшов у світлицю.

— А деж вони?

— А ось!

І молодець указав на Рогдая, який з горячковим поспіхом горнув зі стола гроші у мішки та скрині і забув навіть про подяку за спасення життя та майна. Біля нього лежав на долівці Власт з посинілим та опухлим лицем.

Лют засміявся і обтер меч об одіж лежачого боярина.

— Спішися, старий скряго! — сказав, пора нам усім у Калинин двір!

Старий не відповідав, а Мстиславове серце у грудях стрепенулося на згадку Каліни.

XVIII.

Про князя, що чужої землі шукаючи, та свою втеряв.

Побіда була повна. З парубків Власта не остав живим ніоден, а городські ізгої навіть рук не звели в обороні свого господина і лише просили дозволу вертати домів. Ранком посідали на коні й поїхали у ліси, а Рогдай, Лют і Мстислав веліли поставити перед собою Власта, якого на ніч звязаним кинено у хлівець. Хтож зобразить одначе зачудування усіх, коли сторожа звістила, що Власта нема. Виломана стіна та сліди у болоті вказували, що боярин тікав крізь багно навперейми.

Вислані Рогдаївці не найшли слідів на берегах, видко Власт утонув у багні.

— Пробі! — сказав Лют. — Хто у багні увесь вік скоротав, тому у багні й кінець!

Мстислав велів зарізати когута та кинути у багно, а відтак відїхали усі у Залісся.

Ніхто не опише повитання та сих щасливих блаженних хвиль радості, коли Мстислав вернув у посілля батьків своїх, до свого дворища, до своєї невісти. Кінця не було питанням, оповіданням, сльозам, дотепам. Один лише не брав участі у загальній радості — Рогдай.

Пережиття останніх днів добили у ньому старечого

духа, не стало йому уже сил обійняти умом загал вра-
жінь та примінитися до змінених життєвих умов. Годи-
нами сидів старий недвижно і усміхався лише приязно,
якщо приходили до нього люди. А й залісецькі люди
замітили вскорі перемену, яка зайшла у душі Рогдая,
бо усі насмійки, якими гостили його давніше діти,
жінки та парубки, замовкли нараз. Усякий бачив
у ньому лише старця, який осліп уже на справи сього
життя, а глядить скляним зором на той бік — на зелену
леваду Дажбога. Його уха не чули уже й нерозуміли
усіх людських слів, бо вони вели гутірку з Дідами у Ви-
раї. Тому кождий здіймав радо шапку й здоровив ста-
рого по закону, вічливо та поважно.

Мстислав і Калина не кидали себе й на хвилину.
Вона розказувала йому про свої переживання, а він її
про бої на Дунаї, про Варягів, Греків, Болгар.

І плили дні за днями, аж у дванацять днів після
приїзду Мстислава відгуляли весілля.

* * *

А міжтим змаліли дністрові води і прибрали темно-
зелену краску, яка ядро відбивала від глинистого та
пісчаного берега. Луки та поля посіріли, пожовк ліс...
Усі краски від ясно-жовтої до темно-червоної пишалися
у лучах сонця та у чистому холоднавому уже осінньому
повітрі. Наче яркі воскові свічки горіли берези та вільхи,
темнійший відтінок красив кучеряві дуби, а наче кровю
опливали буки та граби у лісі. Тут і там, де виступала
глинка, де росли й ялиці або модерев, там зіставали
темно-зелені плями у краєвиді. Жовкла уже ліщина і ло-
зина й верби, жовкли вязи, тиси, явори, відцвітали
останні цвіти і лише на висших місцях бивно розцвітали
осінні пізноцвіти.

Почалися у селі свати, весілля, толоки, збірлися
прядільниці на вечерниці та досвітки, не вгавали у селі

спів, танець, веселість, радість з життя, здоровля та добрих жнив.

Аж ось повернули з над Дунаю купці-гречники, які їхали горі рікою у Червоні городи і принесли вістку, що Святослав зимує на Білому березі з усією дружиною, але з весною застукає знову до брам Доростола і Преслави.

— Калино, — сказав тоді Мстислав до молоді своєї жіночки, — верес цвите, погідні дні настали, а заки пічнуться осінні дощі, мушу і я сповнити княжу волю. З весною прийде пора й мені сідати на човни, а покищо треба зібрати дружину з Тиверської землі. Тому пращай і оставай з Богами у гаразді, нехай Домові бережуть твоєї дорогої головки!

Калина поблідла і засумувалася, але не здержувала Мстислава.

— Іди, Мстиславе, — відповіла, — куди тебе кличе князь і повни його волю. А з першим снігом вертай, щоб Корочун⁵²) найшов нас знова у купі при народинах Сонця-Дажбога, при Коляді зваримо коливо з медом та натішимся собою до весни.

Поїхав Мстислав по червенських городах по усій Тиверській землі, а навіть до Бужан заглянув. І всюди вітали його радо старі й молоді. Молоді збиралися йти у Болгарію і з радістю вступали у дружину, а старі просили передати князеві жалі на князя Олега та його доградників. У Червоногороді стрітив його тисяцький Ростислав і просив переказати князеві ось що:

— По усій руській землі гуляє самоволя молодих князів та прибічних їх бояр. На тих нема суду, нема правди ні божої, ні княжої. Боги високо, князь далеко, а кметі-хлібороби та земські бояри відцуралися їх. Народне віче собі править краєм, а вони собі. З усього того вийшло таке, що князь господарить лише у своїй воло-

сті, а у прочій землі він наче чужинець. Не дай Боже ворога, то хто має боронити краю: Князь чи віче? Лишень у Новгороді мир і лад, але Олег і Ярополк вже тепер починають „крамолу“. Нехайжеж вертає Святослав, бо прийдеться хиба прогнати з княжого стільця таки його синів.

Коли груда покрила шляхи, а з дерев обсіпалося листя, вернув Мстислав з кількома молодими боярами, які ходили уже не раз човнами у Грецію. Під їх доглядом почали дроворуби рубати дерева у лісі та жолобити човни на близько десять тисяч мужа — бо стільки дружинників назбирав Мстислав під час своєї поїздки.

Мстислав привіз з Подунав'я від князя срібні гривни, мідяні та спіжеві перстені, кружки та плитки, якими нашивано череси та кубраки, або набивано щити. Отсими то грішми оплачував воввода робітників і майстрів та купував для них поживу.

На південь від Залісся над Прутом кипіла робота на всі руки у шобах, побудованих окремо до сього. При величезних ватрах варили одні робітники живицю, другі набивали ребра, на які кладено ялові кленки, а споїни конопачено клоччем та заливано смолою. Оттак поставали човен за човном, а мало їх бути поверх сотні.

Також по усіх селах та дворищах просторої тиверської землі ладилися молодяки у похід. Збруя, харчі, одяг ставали найважнішими питаннями у життю, а дружинники найзамітнішими людьми у громаді. Всі ждали лише весни, щоби йти у Залісся, сідати на човни, їхати добувати слави та вчинити зі столиці світа, тоб-то Царгорода, волость руського князя.

* * *

Аж прийшла і весна і повторилася знову ся довічня переміна у життю природи. Відроджений у зимі

Дажбог вивів у світ заквітчану, умаєну княгиню Весну та указав лісам, горам, степам, лугам, людям і Богам.

Вийшли люди з задимлених хат вітати Весну-богину співом, танком та жертвою, а і Боги глянули ласкаво на гожу дівчину, що з далекого південного підсоня ішла у зморожений край — землю Дажбога, увінчати світ красою. Зірвався Стрибог з ложа снігових хмар та кинувся ладити весні прієм. Віддих його нісся з полудня та заходу, стопив сніги своїм теплом, а що осталося, сполокав теплим весняним дощиком. Поплили леди-криги ген у Руське море, заграли води, а на чорному, сірому, або бурому гиллі дерев указалися жовтяво-зелені пупянки.

Був вечір. У світлиці в Заліссю сиділи по вечері воввода з жінкою, Лют та кількох бояр. Старий Рогдай вже спав у одрині, а Калина клала на порозі мисочки з останками поживи для Домових та душ померших, що у весняному вітрі відбувають свої мандрівки з темного Заходу у золотий край сонця на Сході.

Мужі радилися, коли їм виступати у похід.

— Крига сплила і перші повені минули — говорив Мстислав. — Води ще доволі і певно не бракне її під човнами по мілинах. Завтра досвіта розїдемося по селам та городам і до вісьмох днів зїдемося на перевозі. Там заждемо ще пять-шість днів, принесемо коня в жертву Перунові, а кізла Водяним і поїдемо.

Дрогнули уста у Калини. Вона відвернулася і рукавом закрила очі.

— Не плач, Калино, — сказав Мстислав, усміхаючись до своєї любі „хоти“⁵³). — Боги добрі, Боги ласкаві вернуть тобі чоловіка. Не усі падуть у бою, а мене кличе туди не лише бажання невмірущої слави, але й вдяка до князя, якому усе завдячую.

Похлипала трохи Калина, аж сей і той стали посміхатись.

— Плач, Калино, плач, — сказав Лют, — як добре плакати-меш, то Мстислав не поїде, бо Дністер знову прибере.

Бояри засміялися, але Калина обтерла очі і поважно глянула по присутних.

— Не смійтеся, мужі, з безсильної жінки. Плачу я з безсили, але плачу і з жалю над вами. Пощо Святославові Болгарії? Чи у нього своїх волостей нема? А як що йому їх треба, то чому не найме собі Варягів, Печенігів чи яку иншу дрянь і не йде з ними розбивати головою стіни? Наколи-б ви боролися за руськую землю, в обороні жінок, дітей, земляків, Богів чи хат, я перша благословила-б Мстислава на рать. Але боротися й гинути для волі одного, се недобре діло і Богам воно не може бути по нутру. Побачите, що сі війни скінчаться колись нещастям усеї землі, а тоді згадаєте моє слово.

Очі Калини горіли, лице паленіло, від неї йшов якийсь блиск, коли говорила сі слова. І слова сі не минули без вражіння на присутних. Всі замовкли, ніхто не сміявся, аж Лют відповів молодій жінці.

— Усе, що кажеш, се правда, але правда і се, що Боги не на те дали людині силу, щоб гнила за печею. Нема ворога в краю, треба пошукати його на чужині. Крім сього Святослав не силує нікого йти у похід, а як хто підійметься чого у життю, то повинен сього довершити, або згинути, бо самі Боги прокленуть сього, хто обіцяє, а не додержить. Ми добровільно пустилися йти за князем, тому мусимо стояти при ньому до нашої, або до його смерти.

— Так, — сказала на се Калина, — тому-то й я не здержую Мстислава, але ще й помагаю йому де можу.

Все таки вільно мені жаліти його, вільно і серцю вщувати лихо...

Голосний лай собак перервав розмову у хаті. Крук, який звичайно лежав під столом у ногах господаря, кинувся й собі до дверей. Вони відчинилися, а знадвору вірвався у світлицю сильний подув весняного вітру. Запалахкотів огонь на комині, сипнув іскрами, у хаті потемніло, а коли знову розгорілися ялові колоди ярким полум'ям, у дверях явилася неначе якась мара. На порозі стояв худий, обдертий чоловік, покритий грязюкою від стіп до голови. Очі його горіли горячкою, уста зчорніли, а на висохлому жовтому лиці видніли темно червоні плями.

Нагло, заки ще ся мара проказала слово, зірвався Мстислав з лави, кинувся до прохожого і обняв його як брата, як друга.

— Рославе, брате, що з тобою? — крикнув, — відки тебе судьба несе у мою волость? Гей, ратунку! — закликав, коли бідолашний мандрівник опав йому на руки мов неживий.

Метнулася Калина за грітим пивом та сорочкою у пекарню, а мужі роздягли міжтим омлілого сміхуна. О, як мало нагадував він колишнього рибалку зі забутого острова! Скіра й кости, зле погоєні рани та синці на усьому тілі, два відморожені пальці на нозі, а у грудях аж клетотів важкий віддих.

Миттю уложили други Рослава на вовняних покривалах на запічку, укрили кожухами, напоїли горячим пивом. За якийсь час прийшов до себе і важко переводячи дух, спитав.

— Мстиславе, се Залісся?

— Так! ти у мене, брате, між своїми. Не бракне тобі тут нічого, тут подужавш, набереш сили та поїдеш за нами, бо ми завтра їдемо на Дунай.

Лице Сміхуна поблідло.

— Не маєте вже чого туди їхати! — прошепотів. Ми вже своє відколядували, дарунок дістали, тепер попилися й мемо дуріти! Господаря нема — мишам свобода!

Наколиб грім ударив на майдані залісецького дворища, не вчинив-би більшого вражіння чим сі слова Рослава.

— Якто? нема господаря? Що з князем? Хто меть дуріти? — питали оден через другого зібрані.

Але не під силу було сміхунові розказувати. Він знову ослаб і замовк. Та Калина догадалася, чого потреба бідоласі.

Вона принесла йому у горшку м'ясної юшки, а відтак свіжих яєць. Не хотів зразу їсти Рослав, але відтак розсмакувався і треба було йому відібрати миску, щоби ще не охватився. Все таки їда, тепло і кріпке вино піддали йому сили. Не будь у нього горячки, він певно бувби сейчас заснув, а при тому й жолудок, який від довшого часу не мав поживи, не позваляв йому спати. Він вигідно розсівся і став розказувати, густо попиваючи вино, якого виніс Мстислав чималий глиняний збанок для гостя.

— Не маєте чого їхати воеводи, та гридні. Ідїть хиба на жальник тризну правити по сьому князеві, що чужої землі шукаючи та свою втеряв. Ти знавш, Мстиславе, наміри князя по договорі з Греками. Правда?

— Так!

— Він сам згадував тебе і твої ради нераз на Білоберіжжі, де прийшлося нам зимувати.

— Я остерігав тоді Святослава перед підступом Ци-міскія і перед голодом — додав для пояснення Мстислав.

— Егеж! мудрий ти був собі, Мстиславе. Ти один знав, що ми будемо голодувати й тому утік сам, оже-

бився, розбогатів, розжився на славу, на щастя, Богом і родині на потіху, а ми... облизувалися.

— Не кинув би я був князя, ні вас без приказу... — спротивився Мстислав.

— Яж не питаю про приказ, але саме про те, чому тоді, коли ти женився, платили ми кочевикам по гривні за кінську голову? — Оттаке то було гараздя. Припаси Ромеїв зіли ми щось за сорок днів, з Корсуня вивезли ще заздалегідь Греки кораблями усю поживу; Печеніги нападали на нас мало не що другий день... одним словом, ми усі булиб дуже радо помінялися на долю з болгарськими рабами, а навіть зі сими, що погинули...

Голод, холод, недуги мучили нас, видко Боги стали проти нас, навіть найвеселійші утратили дотепи, і сиділи у снігу, мов чорти в болоті. Дехто ранком і встати не хотів. Бувало збудишся ранком, заговориш до товариша, а він лежить мов довбня. Замерз на кість, усе тіло аж гуде під ударом як смерековий трам.

Тоді князь зібрався вертати на Русь. Але ба! ми вертали з Болгарії, мов гречники, або як небіщик Ігор з „полюддя“. Усякого добра було у нас тільки, хоч паволоками гать гати! Лише поживи не було, а саме сього найбільш було потреба. Дійшли ми до порогів, а ту проти нас вилягли усі Печеніги, скільки їх лише вивелося у степах. Ані думати було про перехід. Радив Свинельд князеві покинути добичу, а самим іти пробоем. Не послухав князь: Вертати без добичі, мовляв, значить признатися до поразення. З чого покладемо жертву Перунові, з чого заплатимо дружині, як не буде добичі?

Побили ми кілька печенізьких орд, пограбували їх оселі і знову вернулися на Білий беріг. З десять днів годувалися ми чередами Печенігів, вкінці і сього не стало. І знову телячий хвіст став більшим паном від воеводи. Простяг ноги воевода, то й пес не брехнув за

ним, а за хвостом бігали усі мов посолені. Гай! гай! До того морози обшипували у кого ногу, у кого руку, у кого вуха або й ніс — усієї краси позбавляли. Ніяка Печенізька дівка і не глянулаб на такого безносого побідника-гридня... Дуже невеселий був час...

Всі слухали зі здержуваним віддыхом оповідання Рослава, Лют і гридні гляділи понуро в огонь на печі, Мстислав тер чоло рукою та торгав чуприну у безсильній злості. Лише Калина була спокійна. Вона гладила рукою голову чоловіка та раз у раз підливала вина Рославові. Сей попив знову з кубка і кінчив оповідання тихим змученим голосом.

— Аж ось зварили ми уже всю мяжку шкіру, усі відпадки та жили лишень рибою з полонок на Дніпрі. Коли звільнів мороз, князь зібрав усе, що остало з нас — може четвертина, — велів закопати що ціннішу добичу по могилам, решту полищив і пішов на пороги. Страшна се була дорога. У глибочному снігу брили ми день і ніч, а наш шлях значили трупи людей. На кождому нічлігу оставала залога з трупів та уміраючих. Святослав не їв нічого по два-три дні, з очий гляділа горячка. Він терпів стільки, що й другі і ніхто не міг йому робити закидів, бо він найбільше картав себе сам. Раз остав я позаду, бо відморозив ногу. Я тер її снігом, обвивав шматами, коли втім побачив Святослава. Він стояв сам оден посеред пустого табору. Довкола лежало чимало небіщиків мов після битви. Князь розглядавсь довкола і нагло вхопив себе обома руками за голову та придавленим голосом мов крізь сльози сказав:

— Сі трупи, ся смерть, се тінь, яку кидає твоя слава! Горе тобі!

І раз у раз повторяв сі слова, аж доки я не встав та не полікся за походом, що щезав у снігах, у віддалі. Тоді підійшов до мене Святослав і каже:

— Погоди, товаришу, я підведу тебе!

— І нехай Боги подадуть йому найкраще місце на зеленій своїй леваді, він довів мене аж до гурту. Тої самої днини наскочили ми на печенізький табір. Сейчас всів князь на коня і велів усім хто дужший їхати разом із ним. Поїхало їх зі сорок мужа. Поїхали ранком, щоби добитися до Канева.

Ми порізали і поварили прочі коні та на силу поживилися. Відтак пішли поволі протореним слідом Святослава. Аж ось зачорніло щось перед нами наче свіжа чорна могила. Приходимо ближше... і нагло душа уся затряслася у нас з переляку. Се було побоевище. І що за побоевище? Доростольські бої були іграшкою в порівнанні до сього, що тут побачили наші очі. Здавалося, що тут змагалися з князем усі сили пітьми.

Кров, кров і кров — всюди, всюди. Посередині кучка трупів, пошматованих, покалічених, наче у різниці. Мов коли осінню стануть парубки у бочці січи капусту, а на посіченій верстві ярини слідно ще усі послідні удари, оттак виглядали тіла княжих прибічників. Вони валялися у грязюці з персти, снігу й крові, яка замерзла у тверду мов камінь грудю. Посередині валявся і труп Святослава з порубаними до останка відломками щита на зломаному лівому рамени, а відломком меча у правій руці. Від кривавої поволоки не видно було безлічі ран, з яких вона виплила, а голови не було зовсім. Її відрізано ножем, мабуть на те, щоби зробити з черепа чарку для хана, як се звикли робити Печеніги з черепами побитих ворогів. Довкола лежало покотом кількасот коний, повідрубвані пальці, руки, ноги... у двоє стільки мусіло згинуту „поганих“, скільки валялося коний, та побідники забрали тіла упавших братів зі собою. Довкола на якій чверть милі витоптано сніг, раз попри раз. Видко тисячі накинута на тих кілька де-

сятків, але сотки наложили головами, заки послідний гридень з розчерепленою головою поляг на трупі Святослава. Страшна се мусіла бути січа — бій роспуки одного проти двадцятьох, бій до послідного руху, до останнього віддиху змучених грудий. Страшні були й лиця упавших героїв. Усі у зморщках у які стріється лице борця у хвилі скаженності, усі зі сціпленими, вишкіреними зубами барса. Нічого людського не було у них.

Здавалося нам тоді, що князь та його дружина нарочно гляділи смерти і свідомо кинулися у нерівний бій, щоби завдавши ворогові втрату, скоротити собі довгі муки конання з голоду, а нам проторити дорогу... І справді! наколиб Печеніги були напали на нас тоді, то й нога не уйшлаб була з побоевища.

Як стріла Перуна, що розторощить дуб, оглушує зовсім мандрівника, який під дубом заховався від вітру, так одуріли ми усі. Один кликав Богів, другий проклинав, третій плакав мов дитина, кількох навіть пробіло себе мечами, других на силу здержали ми прочі від самогубства.

Аж старий Свинельд вийшов з гурту, станув при тілі Святослава і сказав:

— Говорять до вас уста, які уже не відчиняться ніколи, ні до слова, ні до усміху, уста вожда дружин усієї руської землі. Відходячи ранком, переказав мною до вас ось що: Слухайте!

Ми усім духом ловили слова воеводи, а він передав нам заповіт князя.

— Ви всі, що остаєте, — говорив, — ідіть моїми слідами. Якщо я згину, то не буде вже у ворога сили заступити вам дорогу. А якщо убють мене зрадою, пімстять мене, або погубять за славу руської землі. Хто переживе сю хвилю, сей нехай жде нового сонця нашої вітчизни, а ймення йому — Володимир, князь Новгородда!

Він один піднесе мої знамена, знамена слави і величі. Йому повинуйтеся, бо лише він позбірає до купи усе те, що по моїй смерті порозтягають недруги. Але пам'ятайте одно: Добре і похвально є гинути для слави з іменем Перуна на устах, але краще є жити для рідної землі, жити з народом, трудитися і працювати. Я, що згинув для самої воєнної слави, не знав сього і дізнався про се аж тепер у „люте время“ голоду і недостатку. Шукаючи чужої землі, я свою утратив, горе мені, горе й вам, які слідували за моєю звіздою, бо Боги світлі, Боги добрі спитають мене й вас на зеленій леваді Дажбога: Що вчинив ти для своїх дітей, бояр, кметів, ізгоїв, рабів, огнищан, купців? Тому вернувши, просіть Богів прощення для себе й для мене, а вони добрі, ласкаві не відмовлять нам сього. Слава руського князя а добро руської землі — се не одно.

Тоді отямилися всі у нашому жалі, взяли тіло князя, позабірали побиті коні й пішли у Канів. Ніхто не здержував нас, бо Печеніги витратили у послідньому бою мало не половину своїх найкращих комонників. З Канева поїхав і я сюди, не вступаючи до Київа.

По дорозі чув я уже, що Олег і Ярополк почали межиусобиці та що дружини їх уже б'ються на Деревлянському пограниччі...

Рослав замовк, голова його опала на вовняні ліжники. Останню частину свого оповідання кінчив уже без дотепів та порівнань тихим, зломаним голосом. Звільна приблідло лице бідного Сміхуна, горячка видко покидала його, а з горячкою і сила. Його члени простягнулися і заки ще хтось з присутніх міг позбирати гадки та відповісти, запав Рослан у тяжкий, подібний до омління сон.

— Горе! — озвався перший Лют. — Страшну спадщину оставив нам Святослав. Безурядиця дома, два молді князі з лихими дорадниками зісуть усю силу

землі та народу, на глум „поганим“, Болгарам, Вятичам, Ляхам...

Понуро гляділи в огонь гридні Святослава. Для них певно не було місця у дружинах молодих князів. Хто знає, чи не пропаде й їх доробок у Києві, де князь переховував паї добичі своїх дружинників, добуті у війнах. Валився світ, збудований мечем, а з ним падали й усі його будівничі...

Мстислав сидів довго без руху, закривши лице руками. Нагло встав.

— Братя! — кликнув, — не попадайте у зневіру! Вона ворогам добра — се сестра Морока, Чорнобога, Дива. Правда, лишив князь нам безурядицю у краю, але оставив і заповіт. Киньмо кривавий меч, добудьмо плуг і живім для нашої землі, як жили для князя. Він сам пізнав, що не добро творили його походи, що воєнна слава кидає тінь... Живім життям народа, працею, доробком, а збруєю відражуймо лише ворогів. Бо якщо понесемо у чужу землю огонь і меч, втратимо свою землю, шукаючи чужої...

* * *

Розіхалися бояри по своїм селищам, по городах та хуторам, дружинники Святослава, які були у Заліссю поїхали у Київ допоминатися про свої паї. На дивне диво віддали їм їх, але ніхто не здержував їх при князеві. Свинельд і Малуша поїхали були у Новгород, тому й гридні, порадившись з собою, на літо вернули — у Заліссю. Тут молодий господар Мстислав переводив нові корчунки, а на новинах осаджував утікачів зі сходу, які спасалися утечею від Печенігів та від княжих дружин, що грабили села противників. У праці помагала йому Калина по смерті Рогдая, який помер у червні, саме якое в рік по похоронах Воеслава. Не багато жалю лишив по собі старий скупиндя.

Все таки похорон відбувся по закону. Залісецькі і Рогдаївці прийшли усі на тризну, не задля помершого, але задля любові до його наслідників Мстислава і Каліни. При них осів і Лют зі своїми товаришами і Рослав, який своїми дотепами усіх веселив і стали усі займатися працею, хто торгівлею, хто хліборобством, інші ловами, то-що. Розцвітало життя довкола, у громадах.

Вони розживалися, багатіли, множилися, росли, хочай на пограниччі в овруцькому окрузі велися боротьби між князями. Народ привик не оглядатися на них і жив своїм життям, ждучи на нове, заповідане Святославом сонце руської землі — Володимира.

Замітки і пояснення.

1) Закуп. Закупом звали на давній Україні-Руси невіплатного довжника, який ставав наслідком невіплатности рабом вірителя. І згосем, викупленого раба або сироту.

2) Житниця — клуня, стодола.

3) Варязький — Варягами звали в давній Русі скандинавських дружинників.

4) Сварог — Бог сонця, те саме, що Хорс-Дажбог. Усі ті три імена значать те саме, але, як здається, є у їх розумінні деяка різниця. Сварог — се соняшне світло і тепло, Дажбог — се родюча сила сонця, Хорс — се блискуча поява Бога, що пробігає небосклін.

5) Вирай — Той світ, призначений для помершних душ. У ньому жили померші Діди мов на землі, на зеленій леваді, пирючи і співаючи. У Вираї панувала вічна весна, світло, тепло, веселість.

6) Отчичі Дідич — пан-володар з діда-прадіда.

7) Морана-Мара — уосіблення смерти, ночі, темряви.

8) Волхв — жрець. Перун — Бог грому, лисавки і бурі, а також війни.

9) Лада — богиня любови, уосіблення любовного чару і принади.

10) Купальна ніч — ніч на Купала, коли сонічний круг та сила сонця найбільші. У сю ніч пускали на воду вінки для вороження будуччини любовних пар та очищували товар і себе святим огнем. У сю ніч „змовлялися“ зі собою хлопці й дівчата.

11) Катафракти — панцирні византійські їзді.

12) Тисяцький — намісник.

13) Велес — Бог пастухів і товару, а також торгівлі і поезії.

14) Лати — панцир, броня.

15) Кесар — грецький цісар-імператор.

16) Гляди зам. 4.

17) Жальник — кладовище, де палили мерців на кострі.

Плачки-жалібниці оплакували смерть небіщика, кости збирали у попільницю-урну з глини і ховали у могилі. У огонь кидали всілякі жертви, а й у могилу клали поживу та всіляке знадібя, якого

померший міг потребувати у Вираї. По похороні відбувалася тризна, похоронний пир, при якому співали пісні, устроювали ігрища і різали когути на жертву помершому.

¹⁸⁾ Тиверці — одно з руських племен, що жило у полуднево-східньому куті української території. Поляни сиділи у Київщині, на південь від них Уличі, над Прип'ятю Деревляни, на захід від них Волиняни, або Бужани й Дуліби, на півночі Сіверяни.

¹⁹⁾ Гречники — грецькі купці, або й Українці, які їздили торгувати у Царгород. Там мали вони цілий ряд різних полекш і привілеїв, а також особі заїздні доми на передмісті св. Маманта (святого Мама).

²⁰⁾ Богатші люди могли мати у давній поганській Русі більше жінок чим одну. Видко одначе, що сей звичай був мало розповсюднений та обмежувався лише до деяких князів та найбогатших купців, бо устав сейчас після введення Христової віри майже зовсім.

²¹⁾ Гл. зам. 17.

²²⁾ Гл. зам. 4.

²³⁾ Мал — деревлянський князь, який після смерти Ігоря убігався о руку княгині Ольги і на якому вона люто пімстилася.

²⁴⁾ Гл. зам. 19.

²⁵⁾ чревіі — шкіряні черевики.

²⁶⁾ Погани на Русі заселювали усю природу ріжними духами й демонами і любувалися у осібленнях загальних понять. У воді жили біси, русалки та мавки, у лісі лісовики, у хаті дідьди й домовики, у болотах чорти. Силу добру зображав Білбог, силу темну Чорнобог, Морок, Змора і т. ин.

²⁷⁾ Острог — двір, окружений частоколом, валом і ровом.

²⁸⁾ Полюддя — збирання дані князем по волостях. При такому збиранні убили Деревляни великого князя Ігоря.

²⁹⁾ Патрицій — титул достойника у Византії.

³⁰⁾ Доростол — нині Сілістрія на Дунаї.

³¹⁾ Переяславець — українська назва болгарського города Преслави (нині село Преслава).

³²⁾ каган — хан, володар. Ся назва принялася опісля й у нас.

³³⁾ конунг — назва володаря у Варягів.

³⁴⁾ Ярль — скандинавський князь.

³⁵⁾ Протоспатарій — византійський полковник.

³⁶⁾ Хризотрікліній — золота палата византійських цісарів.

³⁷⁾ Гель — Пекло у Скандинавців. Норни — богині судби.

³⁸⁾ Гетеріарх — византійський генерал.

³⁹⁾ Природну смерть називали поганські Германці „соломяною“ і дуже її боялися, бо хто так помер, сей не йшов у рай Вальгалло, лишень на сумний, мрачний Нальштрад, т. зн. до пекла. Тому Германці старалися гинути у бою, а варязькі старці отвирали собі жили, щоби при їх смерті плила кров.

⁴⁰⁾ Азгард — місце пробування германських світлих богів у Вальгалі. Богів сих звали Азами. Найзнаменитшими богами були Один, Льокі і Тсор. Крім сього були ще у Германців боги пітьми, Ніфлюнги, які перебували у Ніфльгаймі, а далше велетні і карлики. Перші з них се уосіблення сліпих, живлових сил природи, другі се творча сила, яка в укриттю перед велетнями копичить скарби у підземних печерах. Сі скарби се богацтво природи, яке Ази (лучі сонця) добувають на денний світ весною, убивши велетня снігу, що лежав на сих скарбах (Фафнір).

⁴¹⁾ Гл. зам. 40.

⁴²⁾ Див — злоче, неприхильне божество пітьми.

⁴³⁾ Варяги карали трусів і зрадників смертю, кидаючи їх у гноівку під важку залізну кату.

⁴⁴⁾ Стратіг — византійський воевода.

⁴⁵⁾ Грецька напись на старих корсунських монетах. Значить: царствуючого Херсонезу.

⁴⁶⁾ Гл. зам. 40.

⁴⁷⁾ Гл. зам. 40.

⁴⁸⁾ Гл. зам. 39.

⁴⁹⁾ Болгари, ймення турецької орди, що підбивши славянський нарід, який жив на Дунаї, перейняли від нього культуру, мову, звичаї й обичаї, а надали їм своє ймення. Нечисленна орда розплилася у славянському морі й утворила лише боярську верству, яка зразу задержала ще деякі сліди свого походження, але по якомусь часі і їх зовсім затратила. Ось чому Болгари славянський народ з турецькою назвою.

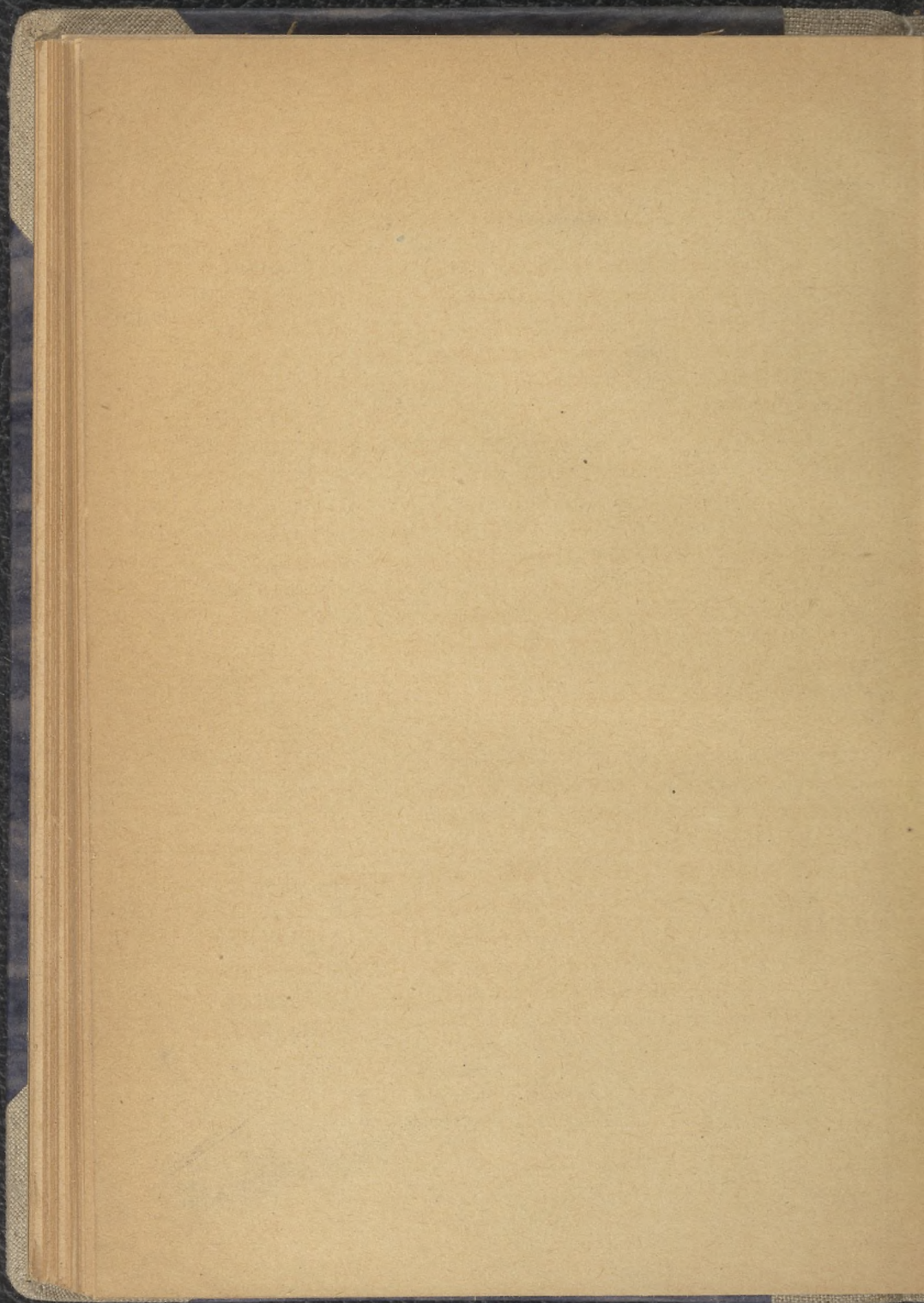
⁵⁰⁾ По грецьки: Варвари тікають у город.

⁵¹⁾ По грецьки: змилуйся!

⁵²⁾ Корочун — найкоротший день у році, від якого соняшний круг знову побільшується. Є се свято народин сонця, яке з введенням Христової віри злилося зі святом Різдва.

⁵³⁾ Хоть-и — жінка-дружина у староукраїнській мові.

Досі вийшли:

1. *Леся Українка*: **У пущі**, драма в 3 діях, — у редакції, з передмовою й поясненнями Антона Крушельницького, сторін I—IX, 1—94, ціна 2 зол.
2. *Борис Грінченко*: **Оповідання** (шість оповідань), — у редакції, з передмовою й поясненнями Антона Крушельницького, сторін I—X, 1—78 . ціна 2 зол.
- 3, 3 а. *Іван Нечуй-Левицький*: **Микола Джеря**, з передмовою й поясненнями Антона Крушельницького, сторін I—XVI, 1—136, ціна 3 зол.
4. *Степан Руданський*: **Вибір із творів** — у редакції, з передмовою та поясненнями Дра Івана Брика, ст. I—XVI, 1—80 ціна 2 зол.
- 5, 5 а. *Микола Гоголь*: **Ревізор**, комедія на 5 дій — у редакції, з передмовою та поясненнями Дра Івана Брика, ст. 1—112, ціна 2'50 з.
- 6, 6 а. *Іван Левицький-Нечуй*: **Не той став**, повість, з передмовою та поясненнями Дра Івана Брика, ст. 1—160 ціна 3 зол.
- 7, 7 а. *Микола Костомарів*: **Кудеяр**, Історична повість, у редакції, з передмовою та поясненнями Дра Івана Брика, ст. 1—264, ціна 5 зол.
- 8, 8 а. *Борис Грінченко*: **Під тихими вербами**, повість, у редакції, з передмовою й поясненнями Антона Крушельницького, сторін I—XVI, 1—256, . . ціна 4'80 з.
10. *Юліян Опільський*: **Іду на вас**, історичне оповідання з часів Святослава (960—972 рр.), II. видання, сторін 1—191, ціна 3'60 з.

6 xiv 1928

